

Z dziejów Żydów na Lubelszczyźnie

Lubelszczyzna, jako osobny region ziem polskich, wyodrębniła się przez pewne swoiste cechy geograficzne, gospodarcze, historyczne z jednego z większych regionów historycznych – Małopolski. Obszar Lubelszczyzny leży w międzyrzeczu Wisły i Bugu i według obecnych podziałów administracyjnych obejmuje województwo lubelskie.

Osadnictwo żydowskie w tej części ziem polskich jest znacznie późniejsze niż w innych regionach. Tylko w pojedynczych miastach Żydzi zamieszkiwali tu przed wiekiem XVI, mianowicie w Lublinie, Hrubieszowie, Kazimierzu Dolnym, Krasnymstawie, Szczebrzeszynie, Wojśławicach i w Chełmie. W kilku innych miastach osadnictwo ludności żydowskiej rozpoczęło się w 1 poł. XVI w. Od poł. tego stulecia powstawały liczne nowe miasta prywatne zakładane przez szlachtę. Właściciele tych miast, chcąc zapewnić im szybki rozwój, wydawali korzystne przywileje osiedleńcze i oferowali pomoc materialną dla ludności różnych narodowości i wyznań. W bogatej mozaice etnicznej na tym obszarze znaczną część nowych osadników stanowili Żydzi.

Oprócz miast prywatnych Żydzi starali się osiedlać również w starszych miastach, będących własnością królewską. Dla mieszczan stanowili oni ogromną konkurencję ekonomiczną, toteż samorządy miejskie walczyły tu o przywileje zakazujące Żydom zamieszkiwania w obrębie miasta. Przywileje takie otrzymały np.: Lublin, Krasnystaw, Urzędów, Wąwolnica, Tarnogóra. Zakazy te nie wszędzie były respektowane, ponadto Żydzi tworzyli w takich przypadkach swoje osiedla na przedmieściach.

Tradycyjnie głównymi zajęciami ludności żydowskiej były: handel, różnego rodzaju rzemiosło, аренда oraz produkcja i wyszynk trunków, toteż osiedlała się ona głównie w miastach. Osadnictwo żydowskie we wsiach było nieliczne. W większości przypadków ludność wyznania mojżeszowego stanowiła zwarte skupisko w jakiejś części miasta. W nazewnictwie funkcjonowały w związku z tym takie określenia jak: miasto żydowskie (np. w Lublinie, Opolu, Markuszowie), rynek żydowski (np. w Kurowie, Markuszowie), w licznych miejscowościach – ulica żydowska. Głównym obiektem takiej dzielnicy była bóżnica i najczęściej w jej pobliżu bet ha-midrasz, mykwa, jatki, szpital-przytułek oraz domy dla rabina, kantora i szkolnika. Do podstawowych instytucji gminy należał również cmentarz.

Ogromne straty ponieśli Żydzi podczas ukraińskiego powstania ludowego pod wodzą Bohdana Chmielnickiego w latach 1648–1654. Jego wojska dotarły aż do Wisły i zniszczyły na terenach opanowanych przez siebie ponad 700 gmin żydowskich, mordując ludność i paląc obiekty gminne. Na Lubelszczyźnie szczególnie dotkliwe szkody ponieśli Żydzi Tomaszowa, Tarnogrodu, Biłgoraja, Goraja, Kraśnika. Gminy te stosunkowo szybko zdołały się odbudować.

Spółeczność żydowska charakteryzowała się dużym przyrostem naturalnym. W 2 poł. XVIII w. istniały już na Lubelszczyźnie miasta, w których Żydzi stanowili ponad połowę mieszkańców (np. Głusk, Józefów nad Wisłą, Józefów Ordynacki, Kraśnik, Lubartów, Łęczna). Pod koniec XIX w. na ponad 100 miast i osad naszego regionu, w których zamieszkiwali Żydzi, w sześćdziesięciu z nich stanowili oni połowę lub większość mieszkańców. W jedenastu z tych miast odsetek tej ludności wynosił 70%. W Łaszczowie i Izbicy mieszkali prawie wyłącznie Żydzi. Tak wysoki procent ludności wyznania mojżeszowego cechował głównie wschodnie obszary Polski.

Gmina lubelska dominowała zawsze pod względem nauki i kultury żydowskiej, będąc najbardziej znaczącym ośrodkiem na Lubelszczyźnie. Z powodu swej liczebności, funkcjonowania znamienitej jesziwy, działalności kilku drukarni hebrajskich, była ona w XVI i XVII w. jedną z trzech (obok Krakowa i Lwowa) najznacniejszych gmin w Koronie. Siłą rzeczy ośrodek ten przyciągał licznych uczonych żydowskich oraz uczniów z całej Europy. Wychowankiem lubelskiej jesziwy był m.in. Mosze Isserles (zm. 1572) – kodyfikator praw talmudycznych dla Żydów aszkenazyjskich. W Bełżycach działał w 2 poł. XVI w. znany apologeta wiary żydowskiej, toczący publiczne polemiki z arianami – Jaakow z Bełżyc. W 1622 r. Jaakow ben Icchak z Janowa Lubelskiego opublikował w języku jidysz popularny wykład Biblii dla kobiet żydowskich. Z Zamościa pochodził Jisrael ben Mosze Zamość. Wgnany około poł. XVIII w. z macierzystej gminy za publikacje głoszące potrzebę oświaty wśród współwyznawców, został w Berlinie nauczycielem Mojżesza Mendelsohna, późniejszego filozofa i inicjatora Haskali.

Na Lubelszczyźnie utworzyło się kilka silnych ośrodków chasydyzmu. W Lublinie działał na przełomie XVIII i XIX w. cadyk Jaakow Jicchak Horowic, nazwany ojcem chasydyzmu w Królestwie. Wielu z jego uczniów zostało cadykami, założyło własne szkoły i dynastie, m.in. Szlomo Lejb z Łęcznej, Menachem Mendel z Kocka, Jechezkel Taub z Kazimierza. Inni cadycy to: Lejbele Eiger w Lublinie, Mordechaj Josef Leiner w Izbicy, Chajjim Jisrael Morgenstern w Puławach, Jehoszua i jego syn Josef Fiszermanowie w Tomaszowie Lubelskim, Motele Rokeach w Biłgoraju.

Z Lubelszczyzną związane są też osobistości znane z działalności świeckiej. Światową sławę zdobyli sobie tacy pisarze jak Jisrael Jozua i Jicchak Beszewis Singerowie związani rodzinnie z Biłgorajem oraz Jicchak Lejbusz Perc z Zamościa, skrzypek Henryk Wieniawski z Lublina.

Na Lubelszczyźnie mieszkało przed wybuchem II wojny światowej ponad 300 tys. Żydów. Tylko części z nich udało się zbiec we wrześniu 1939 r. do ZSRR, podczas wycofywania się armii radzieckiej na linię demarkacyjną. Już na początku wojny władze niemieckie wyznaczyły Lubelszczyznę na tzw. „rezerwat” dla Żydów z całej Europy. Koncepcja ta upadła na początku 1940 r., jednak do tego czasu przywieziono tu ok. 25 tys. Żydów. Według nowego planu hitlerowców utworzono w Lublinie ośrodek koordynujący zagładę Żydów w Generalnej Guberni. Była to tzw. akcja „Reinhard”, którą kierował Odilo Globocnik. Żydzi zamknięci zostali w wydzielonych dzielnicach – gettach, w których panowało ogromne zagęszczenie, głód i epidemie. W Puławach getto utworzono jeszcze pod koniec 1939 r., w Krasnymstawie i Chełmie w 1940 r. a kolejne w 1941 r. Jednocześnie Niemcy tworzyli obozy pracy przymusowej, eksploatując siłę roboczą Żydów. Duże obozy pracy istniały w Lublinie, Trawnikach, Poniatowej, Międzyrzeczu Podlaskim. Od pocz. 1942 r. hitlerowcy rozpoczęli na Lubelszczyźnie masową eksterminację ludności Żydowskiej w obozach zagłady. W ciągu tego roku zorganizowano takie obozy w Bełżcu, Sobiborze i na Majdanku. Zamordowano w nich ok. 230 tys. Żydów Lubelszczyzny oraz ok. miliona Żydów przywiezionych z całej Europy. W dniach 3 – 7 listopada 1943 r. Niemcy przeprowadzili akcję ostatecznej zagłady Żydów więzionych jeszcze w tzw. wtórnych gettach. Podczas tej akcji, nazwanej przez hitlerowców „Erntefest” („krwawe dożynki”), zginęło ok. 42 tys. osób.

Wraz z eksterminacją ludności okupanci niszczyli wszelkie obiekty kultury

materialnej Żydów. Zabudowania kultowe i mieszkalne były palone i wyburzane. Wraz z nimi spłonęło lub zostało zrabowane całe ich wyposażenie – wystrój wnętrz, sprzęty liturgiczne, książki. W wielu miastach zniknęły z powierzchni ziemi całe dzielnice (np. w Lublinie – Podzamcze i Wieniawa, w Markuszowie, w Międzyrzecu Podlaskim). Nagrobki z cmentarzy posłużyły do celów budowlanych.

To, co ocalało po wojnie, nie zawsze było objęte opieką należną zabytkom minionej już epoki. Niewłaściwy sposób użytkowania lub pośpieszne decyzje o likwidacji niektórych obiektów, a także brak poszanowania dla nich przez zwykłych ludzi, pomniejszyły jeszcze ich liczbę.

Przed wybuchem wojny w każdej z ponad stu miejscowości Lubelszczyzny, w których mieszkali Żydzi, była (poza nielicznymi wyjątkami) co najmniej jedna bóżnica; w Lublinie np. kilkanaście znacznie większych, w Białej Podlaskiej i Łukowie po pięć, w wielu innych miastach po trzy lub dwie. Daje to liczbę stukilkudziesięciu obiektów. Podobnie było z cmentarzami żydowskimi, np. w Lublinie i w Kraśniku były po cztery cmentarze, we Włodawie trzy, w wielu miastach po dwa. Na Lubelszczyźnie z blisko trzydziestu bóżnic, które w różnym stopniu przetrwały wojnę, istnieje obecnie dwadzieścia. Po wielu cmentarzach nie ma już śladów na powierzchni ziemi a tych, które w pewnym stopniu ocalały i warto je poznać, jest niewiele ponad dziesięć.

Żydzi w Polsce

Najdawniejsze i jeszcze sporadyczne kontakty Żydów z ziemiami polskimi sięgają IX w. W relacjach z podróży wędrownych kupców żydowskich pochodzących z Hiszpanii znajdują się wzmianki o naszych ziemiach. Początek stałego osadnictwa żydowskiego w Polsce wiąże się z wrogimi wobec tej ludności nastrojami społecznymi w Czechach i Niemczech, związanymi z wyprawami krzyżowymi. Dаты dwu pierwszych krucjat (1096 i 1147) łączą się z pierwszymi dużymi falami migracji Żydów z tych krajów do Polski. Regularne osadnictwo żydowskie skupiało się w owym czasie głównie na Śląsku, gdzie do poł. XIV w. Żydzi zamieszkiwali w co najmniej 35 miastach. Wzmianki źródłowe o zwartym osadnictwie ludności wyznania mojżeszowego w innych dzielnicach Polski są późniejsze (Płock – 1237 r., Kalisz – 1287 r., Kraków – 1304 r., Lwów – 1356 r., Lublin – ok. poł. XIV w., Sandomierz – 1367 r.). Przy końcu XV w. mieszkali już w 85 miastach Rzeczypospolitej stanowiąc 0,6% ogółu ludności (ok. 24 tys.).

W języku osiadłego w Polsce ludu Starego Przymierza nazwa naszego kraju brzmiała Polin, co interpretowano według swoistej etymologii jako „tu odpocznę”. Jak na ówczesne warunki europejskie, przybysze owi znaleźli tu bardzo sprzyjającą sytuację, toteż pisarze obcy nazywali Polskę paradysus ludeorum.

Od wydania w 1264 r. przez Bolesława Pobożnego tzw. Statutu Kaliskiego, Żydzi objęci zostali prawem pisanim, zyskując odrębne, korzystne przywileje. Po zjednoczeniu dzielnic Kazimierz Wielki potwierdził te prawa dla obszaru całej Polski. Następnie czynili to kolejni królowie aż do czasu rozbiorów. Od 1539 r. Żydzi miast i wsi prywatnych w Koronie podlegali prawnie ich właścicielom i w tym przypadku zyskiwali rozległe korzystne przywileje. Jednocześnie w owym czasie niektóre miasta królewskie wystarały się o zakaz zamieszkiwania w nich ludności żydowskiej (privilegia de non tolerandis Judaeis). Obydwa te kierunki działań miały charakter ekonomiczny, gdyż Żydzi byli silnym czynnikiem w ówczesnej gospodarce. Od XVI w. ich liczba wzrastała dość szybko, a główne nasilenie osadnictwa objęło wschodnie obszary Rzeczypospolitej. W poł. XVII w. około 500 tys. Żydów (5% ogółu ludności) zamieszkiwało w ponad połowie miast Korony i Litwy. Wzmogła się też działalność gospodarcza Żydów.

Ewenementem na skalę europejską była ogólnopaństwowa struktura organizacji samorządowej Żydów polskich, która ukształtowała się w XVI w. Podstawową jednostką była autonomiczna gmina (kahał), którą zarządzała rada starszych sprawująca pieczę nad głównymi instytucjami: synagogą, cmentarzem, łaźnią rytualną, ubojem rytualnym; zajmująca się sprawami sądownictwa, szkolnictwa, pomocy społecznej i zbieraniem podatków na rzecz państwa. Z tą ostatnią funkcją wiązało się ustanowienie centralnej reprezentacji Żydów Rzeczypospolitej, zwanej Waad Arba Aracot (Sejm Czterech Ziem). Sejm ten funkcjonował od 1581 do 1764 r. U schyłku I Rzeczypospolitej ziemie Korony i Litwy zamieszkiwało ok. 750 tys. Żydów (7% ogółu ludności).

W jednorodnym w swym charakterze żydostwie aszkenazyjskim narodziły się w XVII i XVIII w. nowe prądy religijno-mistyczne. Pierwsze z nich – sabataizm i frankizm – były przejściowymi ruchami o wyrazie mesjanistycznym. Niezmiernie ważnym dla żydostwa był kolejny ruch zwany chasydyzmem (od hebr. chasid – ‘pobożny’). Chasydyzm, przeciwstawiając się tzw. legalizmowi rabinicznemu, stał się potężnym ruchem religijno-społecznym mas

ludowych. Ukształtował własny rytuał religijny, lecz nigdy nie zerwał z zasadami judaizmu. Chasydzi skupiali się wokół swych charyzmatycznych przywódców – cadyków (od hebr. caddik – ‘sprawiedliwy’), których uważali za pośredników między sobą a Bogiem. Ruch chasydzki rozprzestrzenił się na całą Europę Wschodnią i przetrwał tu aż do II wojny światowej. Jego kontynuację stanowią obecnie ośrodki w Stanach Zjednoczonych i Izraelu.

Sytuacja ludności żydowskiej na ziemiach polskich, będących pod zaborami, zależna była od władz poszczególnych państw zaborczych. Początkowo położenie Żydów, szczególnie biedoty, było mniej korzystne niż w Polsce niepodległej. Z czasem, wraz z ogólnymi zmianami stosunków społecznych, ich sytuacja się poprawiła, ponieważ zostali oni zrównani w prawach ze wszystkimi obywatelami. Władze pruskie dokonały równouprawnienia w 1850 r., rosyjskie w 1862 r. a austriackie w 1868 r.

Od XIX w. nastąpiły w żydostwie nowe podziały ideowe i społeczne. Rozwijający się ruch oświecenia żydowskiego (Haskala) dążył do społecznej emancypacji i zreformowania tradycyjnego żydostwa we wszystkich jego dziedzinach, łączył się z ideologią narodowego odrodzenia. Większość społeczności Żydów polskich stanowili jednak wciąż tradycjoniści i ortodoksi. Na to nakładały się różnice ideowe znajdujące swój wyraz w powstających ugrupowaniach społeczno-politycznych. Ruch syjonistyczny (dążący do utworzenia państwa żydowskiego w Palestynie) reprezentowała m.in. partia Poalej Syjon, ruch robotniczy – partia Bund, ortodoksi skupiali się w partii Agudat Israel.

W odrodzonej Rzeczypospolitej ustawodawstwo zapewniło jednakowe prawa dla wszystkich narodowości. Społeczność żydowska, niezależnie od poglądów, zorganizowała była w administracyjno-religijne gminy wyznaniowe. Funkcja gminy była podobna jak w okresie I Rzeczypospolitej.

Od XVI w. skupisko Żydów na ziemiach polskich stanowiło najważniejszy w świecie ośrodek judaizmu, rozwijający naukę religijną i tradycje kulturowe. Funkcjonowały liczne jesziwy (wyższe uczelnie talmudyczne), które zdobywały sobie rozgłos na całą Europę. Rozwijało się piśmiennictwo religijne, głównie tzw. literatura rabiniczna. Rozpowszechnianiu jej sprzyjał wczesny i szeroki rozwój drukarstwa (pierwsza drukarnia hebrajska w Polsce powstała w Krakowie w 1534 r.). Z nauk świeckich najlepiej prosperowała medycyna.

Niezwykle imponująco rozwijała się sztuka plastyczna, która była ściśle związana z kultem religijnym. Co prawda architektura bóżnic nie była oryginalnym tworem budownictwa żydowskiego, lecz wystrój malarski bóżnic, wyposażenie wnętrz i sprzęty liturgiczne wykonywane były głównie przez własnych rzemieślników i otrzymały swoiste cechy tradycji żydowskiej. Do oryginalnych wytworów plastyki zalicza się też zdobnictwo nagrobków, niektóre domowe sprzęty rytualne, wycinanki z papieru.

Idee oświecenia żydowskiego doprowadziły w XIX w. do ogromnej eksplozji kultury świeckiej. Piśmiennictwo poszerzyło się o obszerną literaturę w języku jidysz i literaturę nowohebrajską. Wydawane były liczne czasopisma w języku hebrajskim, jidysz i polskim. Rozwinął się teatr, mający własnych dramatopisarzy. W sferze muzycznej, obok kantorów i chórów synagogałnych, działali znani w swoim czasie wirtuozi i kompozytorzy. Powstawały żydowskie pieśni ludowe oraz muzyka chasydzka. Tradycyjne ograniczenia w przedstawianiu przez Żydów postaci ludzkiej

zostały zerwane i wśród znanych artystów polskich wielu wywodziło się ze środowiska żydowskiego. Faszyzm hitlerowskiej III Rzeszy doprowadził do zagłady niemal całej, liczącej ok. 3,5 mln społeczności Żydów polskich i do zniszczenia zabytków kultury tego narodu. Ponadto ziemie polskie stały się cmentarzyskiem dalszych 3 mln Żydów z całej Europy.

Obecnie w Polsce zamieszkuje ok. 15 tys. osób narodowości żydowskiej. Zaledwie kilkutysięczną grupę praktykujących Żydów reprezentuje Związek Gmin Wyznaniowych Żydowskich w Rzeczypospolitej Polskiej, skupiający osiem gmin (w Bielsku-Białej, Katowicach, Krakowie, Legnicy, Łodzi, Warszawie, Wrocławiu i Szczecinie). Funkcjonuje około 20 synagog i domów modlitwy. Organizacją świecką jest Towarzystwo Społeczno-Kulturalne Żydów w Polsce. Wydawane są dwa czasopisma: „Dos Jidysze Wort - Słowo Żydowskie” i „Midrasz”. Poza tym istnieje Żydowski Instytut Historyczny, publikujący własne periodyki naukowe. Działa Teatr Żydowski z siedzibą w Warszawie.

Judaizm

Judaizm, zwany też mozaizmem, to jedna z najstarszych religii świata. Narodziła się wśród koczowniczych ludów semickich na starożytnym Bliskim Wschodzie niemal cztery tysiące lat temu i ukształtowała się jako religia monoteistyczna z wiarą w Jahwe. W tym ogromnym przedziale czasowym dokonywały się w niej różne przemiany, tworzyły liczne odłamy. Zróżnicowany charakter judaizmu wiąże się z burzliwymi dziejami identyfikującego się właśnie poprzez wspólną religię, ukształtowanego z czasem z plemion Hebrajczyków, narodu żydowskiego.

Pierwsze dwa tysiąclecia dziejów Żydów i ich religii zawarte są w Biblii i obejmują: erę patriarchów (okres koczowniczy), zajęcie Ziemi Obiecanej, okres monarchii, ciągłe podboje państwa żydowskiego przez Asyrię, Babilonię, Grecję, Egipt, Syrię i wreszcie Rzym.

Wybuch powstania narodowego przeciw Rzymianom doprowadził do zbrojnej interwencji stolicy imperium. W wyniku krwawej wojny zburzona została w 70 r. n.e. Jerozolima, a wraz z nią Świątynia stanowiąca centrum kultu religijnego. Dopełnieniem tragedii narodu żydowskiego było stłumienie kolejnego powstania w 135 r. n.e. Odtąd Żydzi nie mieli wstępu do Jerozolimy. Rozpoczęła się tzw. wielka diaspora, w wyniku której przez następne dwa tysiąclecia naród żydowski żył bez własnego państwa, rozproszony po całym niemal świecie. Świątynia była sanktuarium obecności jedyne Boga, miejscem składania ofiar, celem pielgrzymek, siedzibą władzy. Jej zburzenie siłą rzeczy doprowadziło do zmiany organizacji życia społecznego i form kultu religijnego. Autonomiczną jednostką, skupiającą społeczność Żydów w danym miejscu zamieszkiwania stała się gmina. Funkcję ośrodków życia religijnego i społecznego przyjęły domy zgromadzeń (synagogi), w których służba boża miała charakter wspólnych modłów. W nich też studiowano i komentowano Torę (Pięcioksiąg Mojżesza) będącą Prawem (Pouczeniem) Pisanym. Tak gromadziła się tradycja Pouczenia Ustnego, przekazywana przez pokolenia a będąca dostosowaniem praw Starego Testamentu do nowych warunków. Tradycja ustna gromadzona była przez uczonych w dwu ośrodkach – w Palestynie i w Babilonii. Spisanie jej doprowadziło do powstania dwu Talmudów – Jerozolimskiego (ukończonego w IV w.) i Babilońskiego (ukończonego na pocz. VI w.). Talmud rozpowszechniony został we wszystkich skupiskach żydowskich świata i stał się na przeciąg kilkunastu kolejnych stuleci podstawową księgą regulującą wszystkie niemal sytuacje życiowe wyznawców ortodoksyjnego judaizmu.

Jednocześnie około poł. VIII w. uformował się na Bliskim Wschodzie ruch, który traktował Talmud jako dzieło odstępców religijnych, a za jedyny autorytet uznawał Stary Testament. Odłamek ten nazwany został karaizmem (od hebr. kara – 'czytać'). Jego główne ośrodki istniały w Egipcie a później na Litwie (Troki). Obecnie istnieją jeszcze gminy Karaimów w Izraelu, na Litwie i w Polsce.

Dominacja intelektualna ośrodka żydowskiego w Babilonii przerwana została w X w. ekspansją Turków. Z kolei prymat naukowy przejął ośrodek w Hiszpanii i Afryce Północnej, którego rozkwit rozpoczął się już w VIII w. Tu powstały dwa potężne dzieła. Mojżesz Majmonides (1135–1204) zebrał i usystematyzował dotychczasowe zasady judaizmu w kodeksie Miszne Tora (Powtórzenie Tory). Czymś zupełnie odmiennym była Sefer ha-Zohar (Księga Blasku) napisana przez Mojżesza z Leonu (zm. 1305). Ta

ezoteryczna księga stała się głównym dziełem żydowskiej kabały. Po opanowaniu Półwyspu Iberyjskiego przez chrześcijan rozpoczęły się pod koniec XIV w. prześladowania Żydów i wreszcie wygnanie ich w 1492 r. Uciekinierzy schronili się m.in. na Bliskim Wschodzie, w Europie Południowej i w Holandii. Żydów pochodzących z Hiszpanii nazwano sefardyjskimi (od hebr. terminu Sefarad, określającego Hiszpanię). Posługiwali się oni językiem ladino, powstałym na bazie dialektu kastylijskiego i różnili się nieco rytuałem i bardziej liberalnym podejściem do tradycji od Żydów zwanych aszkenazyjskimi (od hebr. słowa Aszkenaz, oznaczającego Niemcy), którzy zamieszkiwali Europę Środkową i Wschodnią. Ci posługiwali się językiem jidysz, powstałym na bazie jednego z dialektów niemieckich.

Konsekwencją wypraw krzyżowych w Europie były pogromy wielu gmin żydowskich osiadłych jeszcze w X i XI w. w Niemczech, Francji, Czechach, a wreszcie wygnanie ich z kilku krajów: z Anglii, Francji, Austrii. Duża ich część znalazła schronienie na ziemiach Polski, gdzie w XVI w. nastąpił rozkwit nauki i kultury Żydów aszkenazyjskich.

W XVI w. dokonana została ponowna aktualizacja przepisów religijno-prawnych judaizmu. Josef Karo (1488–1575) pochodzący z Toledo, na bazie dokonań swych poprzedników opracował kodeks, który służył niejako za podręcznik dla wyznawców religii mojżeszowej. Nazwał go Szulchan aruch (Stół przygotowany). Kodeks ten przystosował do potrzeb Żydów aszkenazyjskich krakowski rabin Mosze Isserles (1525–1572) i nazwał go Mappa (Obrus). W XVIII w. na Podolu zapoczątkowany został wielki ruch mistyczno-religijny, związany wyłącznie z żydostwem Europy Wschodniej, zwany chasydyzmem. W poł. XVIII w. narodził się w Niemczech i rozprzestrzenił się następnie na całą Europę ruch żydowskiego oświecenia (Haskala). Wraz z nim rozwinęły się prądy reformujące sferę religijną oraz tendencje asymilacji Żydów do aktualnych warunków kultury europejskiej, w skrajnych przypadkach aż do odrzucenia własnej tradycji. Jednocześnie kształtował się ruch syjonistyczny, będący dążeniem narodowym do utworzenia państwa żydowskiego w Palestynie, co nastąpiło dopiero w roku 1948.

Zagłada sześciu milionów Żydów (1/3 ogólnej populacji) podczas II wojny światowej spowodowała niemal doszczętne wyniszczenie ludności żydowskiej w Europie i jej dorobku kulturalnego. Obecnie najbardziej znacznymi skupiskami Żydów na świecie są: państwo Izrael – ok. 4,5 mln Żydów i Stany Zjednoczone – ok. 6,5 mln Żydów. Skupiska te reprezentowane są przez różne odłamy judaizmu, m.in. reformowany, konserwatywny, ortodoksyjny, wspólnoty chasydzkie. Wielu Żydów nie identyfikuje się z żadną grupą religijną. Uzupełnieniem tego krótkiego przeglądu historycznego niech będzie kilka informacji o zwyczajach judaizmu.

Ważną rolę w życiu religijnym Żydów odgrywa kalendarz wyznaczający cykl świąt. W średniowieczu Żydzi obliczyli, że stworzenie świata nastąpiło w roku 3761 p.n.e. Odtąd przyjęło się wśród nich obliczanie dat według ery żydowskiej, toteż rok 1990 jest rokiem 5750 ery żydowskiej. Kalendarz oparty jest na cyklu księżycowym, w związku z tym doba rozpoczyna się wieczorem i kończy wieczorem dnia następnego. Rok rozpoczyna się na jesieni w czasie zrównania dnia z nocą. Święto Nowego Roku (Rosz ha-Szana) obchodzone pierwszego i drugiego dnia miesiąca tiszri (wrzesień – październik) przypomina o stworzeniu świata i dniu sądu bożego. W Polsce znane jest pod nazwą Święta Trąbek, gdyż charakterystyczną jego cechą jest trąbienie w róg

barani. Rozpoczyna się wtedy okres pokuty, którego kulminacją jest Jom Kippur (Dzień Pojednania, zwany też Sądny Dniem).

Wkrótce potem, od 15 tiszri przez osiem dni, obchodzone jest Chag ha-Sukkot (Święto Szałasów, w Polsce zwane też Świętem Kuczek). Zawiera w sobie elementy radosnego świętowania zbioru plonów oraz przypomnienia wędrówki przez pustynię po wyjściu z Egiptu. W związku z tym obchodzone jest w wybudowanych na tę okazję szałasach. Charakterystycznym elementem jest też zwyczaj układania lulawu – świątecznego bukietu z czterech roślin, którym wymachuje się podczas modlitw w synagodze. Obchody kończy święto Simchat Tora (Radość Tory) – dzień dziękczynienia za dar Tory, z uroczystą procesją wokół synagogi.

W miesiącu kislew (listopad – grudzień) obchodzone jest radosne święto Chanuka (Poświęcenie, Święto Światła) na pamiątkę wyparcia z Jerozolimy wojsk syryjskich i oczyszczenia Świątyni w roku 165 p.n.e. Od 25 kislew, przez osiem następných dni święta, zapala się kolejne lampki ośmiopalnikowego świecznika.

Na czternasty dzień miesiąca adar (luty – marzec) przypada święto Purim (Losy), upamiętniające uratowanie od zagłady Żydów w Persji. Zasadniczym elementem święta jest odczytywanie Księgi Estery, w której opisane są te wydarzenia. W wigilię święta przesyła się prezenty znajomym i ubogim. W obchodach Purim nieodłączne są zabawy połączone z maskaradą i wielka uczta wieczorna, podczas której nadużywanie trunków jest niemal obowiązkiem. Święto to jest rodzajem karnawału żydowskiego.

W miesiącu nisan (marzec – kwiecień) przypada największe święto żydowskie – Pesach (Pascha, Święto Przaśników). Rozpoczyna się 15 nisan i trwa siedem dni (w diasporze osiem). Święto upamiętnia wyjście z Egiptu i łączy w sobie pradawne rytmy pasterskie i rolnicze. W czasach istnienia Świątyni składano ofiary z baranka i snopa jęczmienia. W diasporze zwyczaj te zastąpiła symboliczno-ceremonialna uczta paschalna zwana seder oraz wspólne modlitwy.

W szóstym dniu miesiąca siwan (maj – czerwiec) obchodzi się Szawuot (Święto Tygodni), będące w Palestynie świętowaniem żniw, a także dniem upamiętniającym otrzymanie Tory na Synaju, toteż zasadniczą częścią modłów jest odczytanie Dziesięciu Przykazań.

Spośród dni umartwień najważniejszy jest post w dziewiątym dniu miesiąca aw (lipiec – sierpień). W tym dniu zburzona została przez Babilończyków w 586 r. p.n.e. tzw. Pierwsza Świątynia a w 70 r. n.e. przez Rzymian tzw. Druga Świątynia.

Najważniejszym ze świąt żydowskich jest jednak szabat – cotygodniowy dzień odpoczynku. Rozpoczyna się w piątek wieczorem zapaleniem przez gospodynię dwu świec tuż przed zachodem słońca. Mężczyźni udają się do synagogi na modlitwy, a po powrocie ojciec rodziny odmawia błogosławieństwo nad kielichem wina i dwiema plecionymi chałami, po czym następuje uroczysty posiłek. Zakończenie szabat w sobotę wieczorem czci się wążaniem wonności umieszczonych w ozdobnym pojemniku oraz modlitwą nad kielichem wina i światłem świecy, co stanowi symboliczne oddzielenie dnia świątecznego od powszedniego. Religia zakazuje w szabat wykonywania jakiegokolwiek pracy i oddalenia się od miejsca zamieszkania dalej niż o dwa tysiące kroków. Szabat jest upamiętnieniem dzieła stworzenia i odpoczynku stwórcy w siódmym dniu.

Do ważnych i uroczyste obchodzonych obrzędów w życiu Żydów należy obrzezanie chłopca w ósmym dniu po urodzeniu a po ukończeniu 13 lat obrzęd zwany bar micwa (syn przykazania), po którym staje się on pełnoprawnym

mężczyzną. Specjalne ceremonie wiążą się także z zaślubinami oraz obrzędem pogrzebowym. Nie sposób nawet wymienić tu wielu innych codziennych praktyk nakazywanych przez ortodoksyjny judaizm. Należą do nich m.in. zasady nabożeństwa synagogałnego i innych modlitw, wymogi stroju i akcesoria modlitewne, praktyki obmywań rytualnych, ubój rytualny itp.

LUBLIN

Zwiedzanie pamiątek pozostałych po społeczności żydowskiej Lublina należałoby rozpocząć u podnóża zamku lubelskiego, tam gdzie istniało niegdyś miasto żydowskie. Na początku schodów wiodących do zamku, po prawej stronie, jest wmurowana tablica przedstawiająca plan tego miasta. W zamku mieści się obecnie muzeum, które w zbiorach malarstwa posiada obraz Jana Matejki, przedstawiający w sposób symboliczny moment przyjęcia Żydów w Polsce przez księcia Władysława Hermana w 1096r.

Lublin, będący dużo wcześniej grodem warownym i osadą rzemieślniczo-kupiecką, otrzymał w 1317 r. prawa miejskie jako miasto królewskie. Spośród miast interesującego nas regionu, gmina żydowska powstała tu najwcześniej, prawdopodobnie ok. poł. XIV w. Największy jej rozwój nastąpił w XVI i XVII w. Miasto posiadało przywilej *de non tolerandis Judaeis* i to dość rygorystycznie przestrzegany. Żydzi nie mogąc zatem mieszkać w obrębie murów miejskich, zbudowali oddzielne miasto na Podzamczu, przy północnym stoku wzgórza zamkowego. Dzięki późniejszym korzystnym przywilejom królewskim gmina rozwijała się bardzo prędko zarówno pod względem ekonomicznym jak i kulturalnym. W poł. XVI w. kahał lubelski był trzecim w Koronie co do liczebności, po krakowskim i lwowskim (ok. 350 rodzin). W 1518 r. funkcjonowała już jesziwa, która wkrótce stała się słynna w całej Europie. W 1547 r. powstała drukarnia hebrajska, jedna z pierwszych na ziemiach polskich, po Oleśnicy i Krakowie. W 1567 r. gmina otrzymała przywilej królewski na wybudowanie synagogi murowanej. W rok później miasto żydowskie prawdopodobnie uzyskało przywilej *de non tolerandis Christianis*. Lublin, obok Jarosławia, był w latach 1581-1764 głównym miejscem obrad *Waad Arba Aracot*, które odbywały się w okresie jarmarków.

Centrum miasta żydowskiego na Podzamczu stanowił plac bóżniczy przy ul. Jatecznej, gdzie skupiały się główne instytucje gmin. Najważniejszą z nich była okazała synagoga, nazwana na cześć pierwszego rektora jesziwy, rabiego Szlomo Lurii - „Maharszal-szul”. W miejscu tym stoi obecnie upamiętniająca ją tablica. Dotrzemy do niej idąc u stóp wzgórza i mając zamek po prawej stronie.

W XVI w. znaczna część terenu wokół zamku zalana była jeszcze wodami rzeki Czechówki. Miasto żydowskie rozrastało się stopniowo i zajęło, osuszany od bagien, cały obszar wokół zamku. Po najeździe wojsk kozacko-moskiewskich (1655 r.) Żydzi sukcesywnie osiedlali się na Starym Mieście, skąd usuwani byli w 1761 i 1795 r. W 1857 r. na 15 629 mieszkańców było w Lublinie 8747 Żydów (56%). Po 1862 r., w którym Żydzi otrzymali równe prawa ze wszystkimi obywatelami, zasiedlili prawie całe Stare Miasto, a następnie rejon wzdłuż ul. Lubartowskiej. Społeczność żydowska Lublina posiadała własne szkoły, prasę, towarzystwa społeczne, kluby sportowe. W przeddzień II wojny światowej na 122 019 mieszkańców było 42 830 Żydów (31%).

W pierwszych latach okupacji niemieckiej Żydzi lubelscy stłoczeni zostali w dwóch gettach - na Podzamczu i na Majdanie Tatarskim. Jednocześnie trwały deportacje do obozów zagłady. Końcowym aktem eksterminacji była likwidacja getta w dniu 9 listopada 1942 r. Żydzi z Lublina ponieśli śmierć głównie w obozach zagłady w Bełżcu i na Majdanku oraz w Lesie Krępieckim.

Powróćmy znów do dalszej przeszłości i spod zamku skierujmy się w stronę widocznego nieopodal, zadrzewionego wzgórza, leżącego między ulicami Sienną i Kalinowszczyzna. Na wzgórzu tym znajduje się **stary cmentarz żydowski**. Są do niego wejścia od obydwu ulic, jednak obecnie funkcjonuje tylko to od ul. Kalinowszczyzna (klucz u p. Józefa Honiga, ul. Dembowskiego 4/17). Stary cmentarz założony został na wzgórzu zwanym Grodzisko, które pełniło do końca X w. funkcje obronne. Starosta lubelski Stanisław Tęczyński ofiarował Żydom trzecią część Grodziska z przeznaczeniem na kirkut, co potwierdzone zostało prawnie przez króla w 1555 r. Nie jest to jednak data założenia cmentarza, lecz jedynie uprawomocnienie wcześniejszej sytuacji rzeczywistej. Najstarszy znany i istniejący do dziś nagrobek nosi bowiem datę 1541. Z czasem obszar grzebalny objął cały teren wzniesienia i opasany został w 1 poł. XVII w. potężnym murem, który istnieje do dziś. Przy okazji badań archeologicznych, dotyczących reliktyw dawnego grodu, stwierdzono, że w XVII w. na całej powierzchni wzgórza utworzony został nasyp ziemny metrowej grubości i na nim dokonywane były kolejne pochówki (wg praw judaizmu groby nie mogą być naruszane, z wyjątkiem gdy prochy przenosi się do Ziemi Świętej). Badania te potwierdziły też dawny zwyczaj nakrywania oczu i ust zmarłych skorupami ceramicznymi oraz składania do grobu monet lub kłódki.

Cmentarz był w przeszłości często dewastowany, szczególnie w czasach działań wojennych, ze względu na „walory strategiczne” wzgórza. Widoczne są do dziś resztki obwarowań ziemnych i leje po bombach. Z wielkiej ilości nagrobków, które ciasno ustawione były na całej powierzchni tej wyniosłości, po ostatniej wojnie pozostały tylko nieliczne. Hitlerowcy używali steli nagrobnych do utwardzania dróg i placów.

Zwiedzanie cmentarza należałoby rozpocząć od jego najstarszej części (przy wejściu od ul. Kalinowszczyzna). Pierwsza z brzegu macewa jest najstarszym nagrobkiem żydowskim w Polsce, stojącym na swym pierwotnym miejscu. Postawiona została na grobie uczonego talmudysty Jaakowa Kopelmana z ha-lewi, zmarłego w 1541 r. Nieopodal stoją obok siebie dwie macewy z 1552 (?) i 1543 roku (ilustracja 2). Na steli z arkadą umieszczone jest poetyckie epitafium: „Oczy moje wylewają potoki wody, gdyż zaciemniło się niebo z powodu śmierci pana Awrahama, syna Uszaja, błogosławionej pamięci, kantora, która nastąpiła w poniedziałek, 24 siwan, i tegoż dnia pochowany został mąż prawy i wierny, 303 roku według krótkiej rachuby”. Te trzy stele są typowymi przykładami najstarszych nagrobków Żydów aszkenazyjskich; potężne, surowe płyty kamienne, bez ozdób, z nieco archaicznym krojem liter. Od XVII w. na macewach zaczęły być coraz częściej stosowane przedstawienia symboliczne. W XVIII i XIX w. były one już prawie powszechne. Kamienne lub drewniane macewy (te ostatnie nie dotrwały do naszych czasów) zdobione były elementami architektonicznymi i dekoracją z motywami zwierzęcymi, roślinnymi i geometrycznymi. Stosowano różne formy liternictwa hebrajskiego, a niektóre litery posiadały zoomorficzne lub roślinne ozdobniki. Ponadto te bogato zakomponowane płyty były przeważnie polichromowane. Przykłady takich nagrobków odnajdujemy nieopodal tych najstarszych. Na dwu z nich zachowane są znaczne ślady polichromii. Pierwszy z nich, z potężnymi półkolumnami po bokach i przedstawieniem dwu lwów adorujących naczynia lewitów (dzban i misę), ostatnio odnowiony i ogrodzony, stoi na grobie słynnego cadyka Jaakowa Jicchaka Horowica (zm. 1815) nazywanego przez chasydów Choze (‘widzący, jasnowidz’). Posiadał on niezwykłą charyzmę i był tak popularny, że zjeżdżały do niego tysiące chasydów z

całej półd-wsch. Polski, przedzierając się przez granice zaborów. Przez chasydów uważany był za cudotwórcę, a przez ortodoksyjnych rabinów za heretyka. Przy ul. Szerokiej 28 założył swój kłaus (bóżnicę chasydzką), gdzie modlił się i nauczał. Zmarł tragicznie, wypadając ze swego mieszkania przez okno na bruk. Chasydzi twierdzili, że został ukarany za „zbyt natarczywe domaganie się od Nieba nadejścia Mesjasza”. Na jego grób do dziś pielgrzymują chasydzi z całego świata. Można ich tu spotkać dziewiątego dnia żydowskiego miesiąca aw. Jest to dzień, w którym zmarł cadyk, a także dzień, „w którym spalony został dom naszego Pana”, jak nawiązuje jego napis nagrobny do dwukrotnego zburzenia Świątyni jerozolimskiej w 568 r. p.n.e. i w 70 r. n.e. Chasydzi ubrani w tradycyjne czarne stroje modlą się, zapalają na grobie świece, kładą kamyczki i zostawiają kwitluchy – małe kartki z zapisanymi prośbami do Boga.

Warto zwrócić uwagę na jeszcze przynajmniej dwie osobistości pochowane na tym cmentarzu, których nagrobki się zachowały. Kilkanaście metrów dalej od nagrobka cadyka stoi potężna płyta bez ozdób, z wykutym po obu stronach obszernym tekstem. Jest to nagrobek słynnego rabina i faktycznego twórcy lubelskiej jesziwy – Szaloma Szachny (zm. 1558). Nieco dalej, w gąszczu drzew na szczycie wzgórza, znajduje się skupisko nagrobków wielu znanych rabinów i innych osobistości lubelskiej gminy. Na brzegu tego cmentarnego areopagu stoi posklejana i niekompletna, gruba stela z wyżłobionymi po obu stronach literami. To nagrobek rabiego Szlomo Lurii, zwanego Maharszal (zm. 1573). Był on pierwszym z przełożonych jesziwy lubelskiej, który został oficjalnie mianowany przez króla rektorem. W XVI w. wydrukowano wiele jego dzieł religijnych. Jego imieniem nazwana została największa lubelska synagoga. Najstarsze nagrobki na starym cmentarzu dotyczą pochówków z 1830 r. Od 1829 r. czynny był już **nowy cmentarz żydowski**.

Nowy cmentarz znajduje się przy ul. Walecznych. Idąc od kościoła Salezjanów, który stoi przy starym kirkucie, kierujemy się ku ul. Podzamcze, która przechodzi w ul. Walecznych. Cmentarz ten lokowany był poza ówczesnymi granicami miasta. Od północy przylegał do niego żydowski cmentarz wojskowy, założony w 1918 r. Hitlerowcy zdewastowali zupełnie obydwie te cmentarze. Z nowego kirkutu pozostał tylko fragment muru, ohel rabina Meira Szapiro (twórcy Jesziwy Mędrców Lublina; zm. w 1933, prochy jego przewieziono później do Izraela) oraz resztki macew. Część tego cmentarza funkcjonuje od lat powojennych jako czynny żydowski cmentarz grzebalny. Znajdują się na nim liczne zbiorowe mogiły z czasów II wojny światowej, kilkadziesiąt współczesnych grobów oraz dwa pomniki poświęcone ofiarom hitleryzmu. W 1991 r. ukończono na nowym cmentarzu prace renowacyjne (z fundacji Sary i Manfreda Frenklów) – jego teren został ogrodzony i wzniesiono budynek izby pamięci.

Z cmentarza wracamy ulicą Walecznych i skręcamy w prawo w ulicę Unicką, przy skwerze gdzie niegdyś był cmentarz unicki. Już wkrótce spostrzegamy po lewej stronie tylną elewację ogromnego gmachu byłej **Jeszywat Chachmej Lublin** – Uczelni Mędrców Lublina (ul. Lubartowska 85). Ta wyższa uczelnia talmudyczna zbudowana została ze składek Żydów całego niemal świata a powstała z inicjatywy i za staraniem Meira Szapiro, który był jej pierwszym rektorem od chwili otwarcia w 1930 r. Projektantem budowli był architekt Agenor Smoluchowski. Ta nowoczesna jak na owe czasy uczelnia działała do 1939 r., obecnie budynek ten służy Akademii Medycznej. Na frontowej ścianie wmurowana jest tablica pamiątkowa poświęcona

jesziwie. Wewnątrz, w jednym z pomieszczeń, urządzona została izba pamięci dotycząca jesziwy.

W XIX w. wzdłuż ul. Lubartowskiej powstała nowa dzielnica żydowska. Kilkadziesiąt metrów od jeszybotu, przy Lubartowskiej 81, znajduje się budynek dawnego **szpitala żydowskiego**, wzniesiony w 1886 r. Aktualnie mieści się tu klinika położnicza. O dziejach szpitala żydowskiego informuje wmurowana na elewacji bocznej tablica pamiątkowa.

W pobliżu, pomiędzy ulicami: Lubartowską, Czwartek i Szkolną, stoi dawny **Dom Ludowy im. I. L. Pereca**. Budowany tuż przed wojną nie zdążył spełnić swych funkcji. Po wojnie służył jako miejsce kontaktów i pomocy dla ocalałych Żydów. Na elewacji frontowej wmurowana jest tablica pamiątkowa.

Idąc dalej ulicą Lubartowską w stronę śródmieścia, zatrzymajmy się przed kamienicą nr 10. Znajduje się tu jedyna lubelska bóżnica, która przetrwała do czasów obecnych. Wchodzimy przez bramę kamienicy nr 8 i kierujemy do pierwszych drzwi na prawo (o aktualnych terminach zwiedzania informuje tabliczka na drzwiach). Bóżnica ta założona została w 1890 r. przez Chewra Nosim (Towarzystwo Tragarzy Zwłok) a w 1905 r. przekazana gminie. Po ostatniej wojnie służy jako miejsce modlitw i spotkań świątecznych dla ostatnich Żydów Lubelszczyzny. W 1987 r. zorganizowana została przy bóżnicy **Izba Pamięci Żydów Lublina**. Można obejrzeć tu m.in. archiwalne fotografie, stare księgi hebrajskie, sprzęty rytualne (ilustracja 1).

Nieopodal bóżnicy, na skwerze pomiędzy ulicami Lubartowską a Świętoduską, stoi pomnik ku czci żydowskich ofiar hitleryzmu. Ogrom tragedii wyraża umieszczony na pomniku-macewie cytat z „Pieśni o zamordowanym żydowskim narodzie” I. Kacnelsona: „W każdej garstce popiołu szukam swoich bliskich”.

W dzielnicy Wieniawa, po wsch. stronie stadionu sportowego, przetrwał fragment terenu kirkutu z resztkami nagrobków. Wiele macew znajduje się w nawierzchni okolicznych ulic i podwórek. Część z nich wydobyto i złożono na kirkucie przy ul. Walecznych.

Na półd-wsch. krańcu Lublina, w dzielnicy Majdanek, hitlerowcy założyli na jesieni 1941 r. obóz koncentracyjny. Powstało tu Państwowe Muzeum na Majdanku. Zachowana część dawnych urządzeń obozu (baraki mieszkalne, komory gazowe, krematoria) oraz monumentalny pomnik i mauzoleum tworzą zespół upamiętniający męczeńską śmierć, którą poniosło tu ok. 360 tys. ludzi. Wśród nich było ok. 100 tys. Żydów. Muzeum znajduje się przy Drodze Męczenników Majdanka (trasa wylotowa na Zamość), czynne jest codziennie, prócz dni świątecznych, w godz. 8–15, a od maja do października w godz. 8–18.

KRASNYSTAW

Miasto lokowane w 1394 r. na gruntach wsi istniejącej już w 1219 r. Najstarsze wzmianki o Żydach pochodzą z 1453 r. Miasto było własnością królewską i w 1554 r. po raz pierwszy otrzymało przywilej *de non tolerandis Judaeis*, potwierdzany przez następnych władców. Niewielka ilość Żydów mieszkała jednak na przedmieściach. Moc przywileju utrzymana została do pocz. XIX w. Wtedy to pożar zniszczył ogromną część miasta i w 1811 r. powstał projekt „dopuszczenia starozakonnych do miasta”, w celu szybkiego podniesienia go ze skutków klęski. Od 1833 r. Żydzi mogli tu się osiedlać, nabywać place i budować domy. U schyłku XIX w. na 7212 mieszkańców było już 1763 Żydów (24,4%). W przededniu II wojny światowej na ok. 11 tys. mieszkańców ludność żydowska stanowiła piątą część. Żydzi z Krasnegostawu wymordowani zostali w obozie zagłady w Bełżcu.

Z dawnych obiektów gminy żydowskiej przetrwał do dziś budynek murowanej bóżnicy, jednej z trzech istniejących przed wojną. Usytuowany jest przy ul. M. Buczka 3 (pomiędzy rynkiem a dworcem PKS). Bóżnica ta powstała pod koniec XIX lub na początku XX w. Po zniszczeniach w czasie II wojny światowej została przebudowana i zaadaptowana na zakład przemysłowy. Z pierwotnych elementów zachowała się ogólna bryła architektoniczna, podziały pilastrów elewacji i zapewne forma dachu łamanego. Przy szosie prowadzącej do Chełma (ok. 1 km od rynku) zachowały się resztki kirkutu (założonego w 1890 r.) z kilkoma zniszczonymi nagrobkami.

KRAŚNICZYN

Miasto lokowane jako prywatne ok. poł. XVI w. W 1790 r. było 66 Żydów. W 1921 r. na 610 mieszkańców było 540 Żydów (88,5%). W czasie okupacji nastąpiła eksterminacja ludności żydowskiej i dewastacja obiektów gminy.

Przy ul. Strażackiej zachował się teren kirkutu z kilkunastoma zniszczonymi nagrobkami.

WOJSŁAWICE

Prawa miejskie uzyskały Wojsławice ok. 1440 r. jako miasto prywatne. Pierwsze wzmianki o Żydach pochodzą z 1445 r. Gmina wyznaniowa powstała ok. 2 ćwierci XVI w. Po poł. XVIII w. osiedliła się tu na krótko grupa żydowskiej sekty frankistów. W 1717 r. na 254 mieszkańców było 86 Żydów (34%). W 1761 r. na podstawie oskarżenia o mord rytualny Żydzi ortodoksyjni zostali wygnani z miasta. Ponowne zezwolenie na osiedlenie otrzymali w 1780 r. Dzielnica żydowska powstała przy placu targowym, na południe od rynku. Wybudowana tu została po 1780 r. murowana bóżnica (rozebrana w 1981 r.) a obok niej druga ok. 1890 r. Gmina posiadała dwa cmentarze. Stary, zapewne z początków istnienia gminy i nowy, założony ok. poł. XIX w. W 1928 r. na 2300 mieszkańców było 1235 Żydów (57%). Do 1942 r. hitlerowcy wymordowali ludność żydowską i zdewastowali obiekty gminy.

Przy placu targowym zachował się budynek bóżnicy, wzniesiony ok. 1890 r. Po wojnie służył jako magazyn zbożowy, przy czym wnętrze i elewacje zostały znacznie przekształcone. Od lat 70. nie użytkowany popadał w ruinę. W latach 1990-tych obiekt został wyremontowany z przeznaczeniem na bibliotekę. Budynek bóżnicy stanowi prostopadłościenna bryła na planie wydłużonego prostokąta. Na ściankach szczytowych od wschodu i zachodu istniały ryte inskrypcje hebrajskie. Zachowała się tylko ta od wschodu z datą 1903 r. – zapewne wykończenia elewacji. Wewnątrz, nad salą modlitw przetrwało, charakterystyczne dla wielu bóżnic, pozorne sklepienie drewniane w formie stożka o podstawie ośmioboku.

Obszar starego kirkutu został zabudowany, po nowym kirkucie istnieje tylko pusty teren.

IZBICA

W 1419 r. wzmiankowana jako wieś, w 1750 r. lokacja miasta będącego własnością królewską. Miasto założone zostało dla ludności żydowskiej, którą usunięto dekretem z 1744 r. z sąsiadującej przez rzekę Wieprz Tarnogóry. Pojedynczy Żydzi mieszkali w Izbicy już od lat 60. XVI w. Po wydaniu dekretu przenosili się tu stopniowo. W 1775 r. Izbica była już siedzibą kahału. Wówczas miasto składało się z 15 domów żydowskich. Murowana bóżnica (na południe od rynku) wzmiankowana jest dopiero w 1819 r. jako niedawno wybudowana. Przedtem istniała zapewne drewniana. W 1 poł. XIX w. w Izbicy miał swą siedzibę znany cadyk Mordechaj Josef Leiner (zm. 1854), założyciel tzw. izbicko-radzyńskiej dynastii cadyków, z której ostatni z nich zginął w 1942 r. W 1897 r. w Izbicy mieszkało 3019 starozakonnych, pozostali mieszkańcy stanowili tylko 5% ogółu. Przed wybuchem II wojny światowej na ok. 6 tys. mieszkańców było 5098 wyznawców religii mojżeszowej (85%). W okresie okupacji, po eksterminacji Żydów izbickich na pocz. 1942 r., istniało w Izbicy getto przejściowe dla Żydów deportowanych z innych krajów do obozów zagłady w Sobiborze i Bełżcu. Hitlerowcy zniszczyli znaczną część miasta wraz z obiektami gminy.

W Izbicy zachował się teren cmentarza żydowskiego. Wjeżdżając do osady od strony Krasnegostawu widzimy z lewej strony zadrzewione wzgórze (w widłach szosy i ul. Fabrycznej). Tam właśnie, zapewne w 2 poł. XVIII w., założony został kirkut. Żydzi, o ile to było możliwe, starali się lokować swoje cmentarze właśnie na wyniesieniach terenu. Na brzegu cmentarza widnieją ruiny małego kamiennego budynku. Być może są to pozostałości tzw. ohelu któregoś z cadyków izbickich. Na terenie kirkutu zachowało się kilka całych macew oraz sporo ich fragmentów. Istnieje też obelisk, wystawiony przez księdza Grzegorza Pawłowskiego (Jakuba Hersza Grinera) i jego brata Chaima Grinera, pamięci ich rodziców i sióstr zamordowanych przez hitlerowców. Historia J. H. Grinera, który ukrywał się w czasie okupacji w środowisku katolickim a później przyjął święcenia kapłańskie, to szczególny przypadek wpływu wojny na losy ludzkie. Nieopodal, na miejscu zbiorowej mogiły Żydów zamordowanych w listopadzie 1942 r., umieszczona jest płyta pamiątkowa.

Wokół rynku i wzdłuż ul. Świerczewskiego przetrwało wiele piętrowych kamienic z 2 poł. XIX i pocz. XX w. Są to typowe domy stawiane przez ludność żydowską, w których pomieszczenia parteru przeznaczone były na działalność handlową i rzemieślniczą, a piętro na potrzeby mieszkalne.

ZAMOŚĆ

Zamość, jako prywatne miasto Jana Zamoyskiego, założony został w 1580 r. Według przywileju lokacyjnego wyznawcy judaizmu nie mogli tu początkowo mieszkać, lecz już w 1588 r. Zamoyski zezwolił na osiedlenie się Żydów sefardyjskich sprowadzonych ze Lwowa a później z Turcji, Włoch i Holandii. Na pocz. XVII w. istniała już ulica Żydowska (obecnie Zamenhoffa), przy niej synagoga, szkoła, łaźnia, szpital a poza miastem kirkut. Dzielnica żydowska powstała na wyznaczonym przez Zamoyskiego obszarze - wokół rynku mniejszego, zwanego Solnym. W 1657 r. stało tam 19 domów żydowskich. Żydzi sefardyjscy nie zabawili długo w Zamościu. Wyparci zostali zapewne przez żywoł miejscowych Żydów aszkenazyjskich, którzy licznie i ekonomicznie poczęli przeważać już w poł. XVII w. Na opuszczenie przez nich miasta wpłynęły też niespokojne czasy. W 1648 r. wojska Chmielnickiego oblegały miasto, które co prawda nie zostało zdobyte, ale kilka tysięcy Żydów, którzy schronili się tu z całej okolicy, zmarło z głodu i epidemii. W XVIII w. żyło w Zamościu dwóch znanych uczonych żydowskich: Eliezer Lipman ben Manli i Szlomo ben Mosze. Silne ożywienie kulturalne Żydów Zamościa nastąpiło na pocz. XIX w. Było to chyba jedyne miasto Lubelszczyzny, gdzie istniał prężny ruch Haskali. Liderami tego nurtu oświeceniowego byli tu: Josef Cederbaum, uczoney Jaakow Eichenbaum, pisarz i lekarz Salomon Ettinger. Urodził się tu i wychował jeden z największych pisarzy języka jidysz - Jicchak Lejbusz Perec (1851-1915) - uważany za „ojca literatury żydowskiej”.

W 1857 r. na 4035 mieszkańców było 2490 Żydów (61,2%). Na pocz. XX w. czynnych było w Zamościu kilka drukarni żydowskich, które tłoczyły druki zarówno polskie jak i hebrajskie. W latach 20. XX w. Żydzi zamojscy wydawali własny tygodnik - „Zamojszczer Sztyme” („Głos Zamościa”) w nakładzie 1200 egz. Istniała też średnia szkoła hebrajska. W 1939 r. na 26,4 tys. mieszkańców było 12 tys. starozakonnych (45,5%). Przed wkroczeniem Niemców opuściło miasto, zbiegając na wschód, ok. 5 tys. Żydów. Już od grudnia 1939 r. Niemcy deportowali do Zamościa ludność żydowską z zachodu Polski, z Niemiec, Czechosłowacji. Na pocz. 1941 r. powstało wokół ul. Hrubieszowskiej otwarte getto. W 1942 r. ludność z getta wymordowana została w obozie w Bełżcu.

W Zamościu zachowała się znaczna część dawnej dzielnicy żydowskiej z budynkami z XVI i XVII w. Najważniejszym obiektem jest murowana synagoga w stylu renesansowym (ilustracja 3), zbudowana ok. 1610-1618 r. (ul. Zamenhoffa 11, róg Bazylikańskiej). Obecnie mieści się tu biblioteka publiczna. Wnętrze można zwiedzać w godzinach otwarcia biblioteki - poniedziałki: 7-15, soboty: 8-15, w pozostałe dni powszednie: 9-19.

Spójrzmy najpierw na synagogę z zewnątrz. Stan obecny jest wynikiem licznych przebudów i rekonstrukcji. Pierwotnie synagogę stanowiła zapewne wolnostojąca, prawie sześcienna budowla, mieszcząca męską salę modlitw, zwieńczona wysokimi grzebieniami attyki. Około poł. XVII w. dobudowane zostały od strony północnej i południowej niskie babińce (być może wcześniejszy babiniec był drewniany). W XVIII w. od strony zachodniej dostawiono przedsionek, w związku z adaptacją dwu sąsiednich kamienic na cheder. W tym czasie rozebrano attykę, pogrążony dach zamieniono na wysoki brogowy, elewacje otrzymały ozdobne pilastry i profilowany gzyms. W czasie II wojny światowej Niemcy rozebrali północny babiniec,

zdeprawiali wnętrza modlitewni i urządzili w niej warsztaty stolarskie. W latach 60. XX w., podczas remontu synagogi, dobudowano babiniec, attykę i odnowiono elewacje.

Wejźmy teraz do wnętrza. Droga wiedze przez przedsionek, z niego przez kuty w kamieniu renesansowy portal i po kilku stopniach w dół prowadzi do sali modlitw. W wielu bóżnicach sala główna obniżona jest w stosunku do poziomu terenu. Być może powiększono w ten sposób wysokość Sali, gdyż władze kościelne często ograniczały wysokość bóżnic, być może było to wypełnienie słów psalmisty: „Z głębodości wołam do Ciebie Panie”. Wystrój wnętrza jest nieco późniejszy niż bryła architektoniczna. Naprzeciwko portalu, tradycyjnie na ścianie wschodniej, umieszczony jest kamienny aron ha-kodesz. Ściany i sklepienie sali zdobi bogata sztukateria. W polach podzielonych profilowanymi listwami rozmieszczone są przedstawienia symboliczne. Nad arką – korona Tory i naczynia lewitów (dzbany i misy), które powtórzono z czterech stron na sklepieniu. W narożnych żagielkach sklepienia widnieją stylizowane motywy drzewa życia. Całość wnętrza była niegdyś bogato polichromowana, z licznymi zapewne tekstami hebrajskimi w obramowanych płycinach ściennych. Ślady polichromii zachowały się do dziś. W sali wiszą zrekonstruowane świeczniki. Nie zachowała się bima, stojąca niegdyś pośrodku sali i szereg innych typowych dla bóżnic sprzętów. W południowym babińcu, który nie był zburzony, istnieje również dekoracja sztukatorska.

Z synagogą styka się od zachodu XVII-wieczna kamienica, w której mieszkał szkolnik. W XVIII w. przebudowana została na dom kahalny z chederem i połączona przedsionkiem z synagogą. W XIX w. nadbudowano piętro. Obecnie wnętrza jej jest całkowicie przekształcone i zaadaptowane na Dom Wycieczkowy PTTK.

Przy ul. Zamenhoffa 3 istnieje kamienica (wzniesiona ok. poł. XVIII w., nieco przekształcona w XIX w.), w której była mykwa. Budynek, zniszczony w czasie ostatniej wojny, został odrestaurowany w latach 50. XX w. Wyróżnia się spośród sąsiednich swą elewacją, na której występuje rytm wysokich arkadowych obramowań okien. W wysoko przesklepionych piwnicach znajdowała się basen do rytualnych kąpiei. Obecnie ma tu swą siedzibę klub jazzowy. Pozostałości zamojskiej mykwy to jeden z rzadko zachowanych tego rodzaju zabytków. Wokół Rynku Solnego stoi kilka kamienic wystawionych w XVII w. przez bogatych kupców żydowskich. Pierwotnie były one parterowe. W XIX w. zostały rozbudowane. Są to kamienice zajmujące północną oraz wschodnią stronę tego rynku.

Opuśćmy teraz Stare Miasto, wychodząc ulicą Partyzantów na dawne przedmieście żydowskie. Po lewej stronie tej ulicy, w miejscu gdzie stoi obecnie Wojewódzki Dom Kultury, znajdował się stary kirkut, założony na pocz. XVII w. Skręcając zaraz za Domem Kultury w lewo dojdziemy do ul. Prostej (przy zakładach „Delia”). Tu w 1906 r. powstał nowy kirkut. Obydwa cmentarze zniszczone zostały podczas II wojny światowej. Na części nowego kirkutu wystawiono w 1950 r. pomnik upamiętniający Żydów Zamościa pomordowanych przez hitlerowców. Jest to wysoki obelisk z ocalałych płyt nagrobnych. Wieńczą go kamienne „tablice mojżeszowe”, na których wyryte jest w językach hebrajskim i polskim tylko jedno przykazanie: „Nie zabijaj”.

Wróćmy do ul. Partyzantów udając się nią dalej na wschód. Tak dojdziemy do rynku dawnej Nowej Osady, która powstała na pocz. XIX w. Zamieszkiwali ją w większości Żydzi. Przy ul. M. Reja, za domem towarowym, zachował się murowany budynek dawnej bóżnicy. Powstała ona w 1872 r., przebudowana w 1914 r.,

zniszczona w 1939 r., odbudowana po wojnie ze znacznymi zmianami. Obecnie mieści się tu przedszkole. Z dawnych elementów zachowała się ogólna bryła budynku i pilastrowe podziały elewacji.

SZCZEBRZESZYN

Szczebrzeszyn otrzymał prawa miejskie w 2 poł. XIV w. jako miasto prywatne. Pierwsza wzmianka dotycząca Żydów pochodzi z 1454 r. a informacja o opłaceniu podatku w 1507 r. wskazuje, że istniała już gmina wyznaniowa. W 2 poł. XVI w. gmina liczyła około stu osób. Żydzi Szczebrzeszyna prowadzili już wówczas handel m.in. z Lublinem i Gdańskiem. W 1648 r. gmina doznała ogromnych strat podczas powstania Chmielnickiego. Wydarzenia te opisał i wydał drukiem w 1650 r. zbiegły przed pogromem Meir ben Szmuel. W 1701 r. w Szczebrzeszynie odbyła się sesja żydowskiego Sejmu Czterech Ziem. W ciągu XIX w. znacznie nasiliły się wpływy chasydyzmu. W latach 80. tego stulecia osiadł tu cadyk z Jaworowa – Elimelech Horowic. W 1883 r. na 5129 mieszkańców było 2381 starozakonnych (46,3%). W przededniu II wojny światowej na 7432 mieszkańców, 3200 stanowili Żydzi (43,2%). W październiku 1942 r. tutejsza ludność wyznania mojżeszowego deportowana została do obozu zagłady w Bełżcu.

Z obiektów upamiętniających przeszłość gminy żydowskiej Szczebrzeszyna pozostała do dziś synagoga i cmentarz.

Synagoga znajduje się na wschód od rynku, przy ul. Sądowej. Pierwsza wzmianka o bóżnicy w Szczebrzeszynie pochodzi z 1584 r. Obecna późnorenesansowa synagoga wzniesiona została na pocz. XVII w., być może na miejscu poprzedniej. Poważnie zniszczona przez Kozaków w 1648 r., odbudowana była ok. 1659 r. i nieco przekształcona w XVIII w. W 1940 r. wypalona została przez Niemców, a w 1946 r. runęły sklepienia. W latach 1957–63 odbudowano ją i obecnie mieści się tu Dom Kultury (ilustracja 4).

Elewacje sali modlitw ozdobione są pilastrami i profilowanym gzymsem, świadczącym o przebudowie w XVIII w. Na uwagę zasługuje wysoki dach łamany, będący rekonstrukcją pierwotnego. Od strony południowej i północnej przylegają do sali modlitw parterowe babińce a od zachodu piętrowy aneks, niegdyś mieszczący na dole przedsionek i salę obrad a na piętrze dodatkowy babiniec. Przybudówki te nie posiadają obecnie cech stylowych.

Z przedsionka prowadzi do sali modlitw prosty kamienny portal późnorenesansowy. Modlitownia, podobnie jak w Zamościu, obniżona jest w stosunku do poziomu przedsionka. Wnętrze uderza przepychem kompozycji ścian i dekoracji sztukatorskiej. Niegdyś było ono bogato polichromowane. Sala nakryta jest tzw. sklepieniem klasztornym z lunetami okiennymi. Poniżej obiega ściany szeroki pas z opilastrowanymi wnękami arkadowymi zwieńczony gzymsem. Głównym akcentem wnętrza jest kamienny aron ha-kodesz, utrzymany w stylistyce późnego renesansu. Wykute są na nim, często umieszczane na tym miejscu, słowa: „Stawiam Pana przed sobą zawsze” (Psalm 16,8). Na przeciwległej ścianie, nad wejściem, widzimy symbole lewitów (dzban i misę) i podobnie dzban na ścianie północnej. Ścianę południową zdobi wizerunek menory świątynnej. Umieszczony pod nią tekst jest już nieczytelny. Powyżej widnieje stylizowany owoc granatu – jeden z symboli Ziemi Obiecanej.

Wychodząc z synagogi kierujemy się w lewo ulicą Sądową, po czym skręcamy w lewo w ulicę Cmentarną, którą dochodzimy do cmentarza żydowskiego. Kirkut powstał co najmniej na pocz. XVI w. i sukcesywnie powiększany funkcjonował do czasu II wojny światowej. Zdewastowany został przez hitlerowców, lecz mimo to

posiada jeden z najbardziej interesujących a jednocześnie największy zespół nagrobków żydowskich na Lubelszczyźnie. Zachowało się tu ok. 2000 macew, z których znaczna ilość jest powalona. Najstarsza część cmentarza znajduje się na lewo od wejścia, wzdłuż boku prostopadłego do ulicy. Zachowało się tu kilkanaście macew z XVI w. (najstarsza z 1545 r.). Są to stele o zwieńczeniu prostokątnym, z wklęsłymi napisami, nie posiadające dekoracji. W kierunku południowym rozciąga się obszar grzebalny z XVII-XVIII w. Jest tu wiele bogato rzeźbionych macew o precyzyjnym detalu kamieniarskim. W zdobnictwie przeważają motywy roślinne. Większość nagrobków pochodzi jednak z końca XIX i pocz. XX w. i znajduje się w zachodniej połowie cmentarza. Na nich właśnie licznie zachowały się ślady polichromii. Inne są też na nich motywy zdobnicze. Dłonie w geście błogosławieństwa oznaczają nagrobki kapłanów, dzban i misa – nagrobki lewitów, którzy obmywali kapłanom dłonie przed błogosławieństwem. Przedstawienie ręki wrzucającej monety do puszki oznacza, że zmarły wspomagał biednych. Korona, zależnie od kontekstu, może oznaczać koronę Tory – pobożność, koronę kapłaństwa lub koronę dobrego imienia. Liczne są szafy z książkami, bowiem każdy pobożny Żyd poświęcał swój wolny czas na studia religijne. Nagrobki kobiet oznaczone są przeważnie świecznikami, gdyż do nich należało zapalenie świec na rozpoczęcie szabatu. Dwie macewy z przedstawieniem świeczników i zachowaną polichromię prezentuje ilustracja 5. Teksty epitafijne na nich są typowe dla większości nagrobków. Oto treść jednego z nich: „Zmarła 11 ijar 5671 roku [1911]. Tu spoczywa kobieta poważana, skromna, młoda. Pani Tojba Gitil, córka naszego nauczyciela Jaakowa Szlomo. Niech będzie dusza jej zawiązana w woreczku żywych”.

W płn.-zach. części kirkutu znajduje się duża kwatera kobieca. Zgodnie z tradycją Żydzi oddzielnie grzebali mężczyzn i oddzielnie kobiety. Ta partia cmentarza, w miarę dobrze zachowana, pozwala uchwycić charakter żydowskich nekropolii. Niestety, ogólny stan, w jakim znajduje się ten tak cenny kirkut, jest alarmujący. Konieczne są natychmiastowe działania porządkowe i konserwatorskie.

ZWIERZYNIEC

Zwierzyniec był w XVI w. wsią, z czasem przekształcił się w osadę związaną z rezydencją Zamoyskich. Od schyłku XVI w. jedynie pojedynczy Żydzi dzierżawili w Zwierzyńcu i w sąsiedniej wsi Rudka młyn i karcznię. W XIX w., w związku z rozwojem przemysłu, pojawiło się tu więcej rodzin żydowskich, z których większość mieszkała w Rudce. Z 1897 r. pochodzi wiadomość o istnieniu budynku synagogi w Zwierzyńcu. W 1921 r. na 1309 mieszkańców Rudki było 436 starozakonnych. W październiku 1942 r. Żydzi Rudki i Zwierzyńca wywiezieni zostali do obozu zagłady w Bełżcu.

Obecnie jedynym śladem po społeczności żydowskiej Zwierzyńca są resztki cmentarza. Kirkut ten powstał zapewne ok. poł. XIX w. lub później. Na rozległej łące, za torami kolejowymi naprzeciw stadionu sportowego, pozostało 19 macew z lat 30. XX w.

JÓZEFÓW BIŁGORAJSKI

Miejscowość, zwana uprzednio Józefów Ordynacki, powstała w 1725 r. na gruntach wsi Majdan Nepryski jako prywatne miasto Zamoyskich. Żydzi osiedlili się tu zaraz po jego lokacji. Dzielnica żydowska uformowała się na południe od rynku. W 1744 r. wybudowano tam pierwszą bóżnicę, a jeszcze dalej na południe powstał kirkut. W 1789 r. na 850 mieszkańców było 490 Żydów (57,6%). W latach 1824–1841 działała w Józefowie znana drukarnia Waxa, tłocząca znaczne ilości ksiąg hebrajskich. W 2 poł. XIX w. w gminie żydowskiej zaznaczyły się silne wpływy chasydzkie. Chasydzi posiadali własną bóżnicę. Z tego okresu przekazaną mamy taką oto charakterystykę Józefowa: „Miasteczko małe, zupełnie drewniane w piaszczystej okolicy, samymi Żydami zapełnione”. W 1921 r. wśród 1344 mieszkańców było 1050 osób wyznania mojżeszowego (78,1%). Podczas okupacji hitlerowcy stworzyli tu getto, w którym zamknęli ludność żydowską z całej okolicy i z innych miast. W lipcu 1942 r. rozstrzelali ok. 2 tys. Żydów na Winiarczykowej Górze. Na miejscu tym wystawiono pamiątkowy kamień ku czci pomordowanym (poza miastem, po lewej stronie drogi do Biłgoraja, ok. 200 m od zalewu).

Z dawnych obiektów gminy żydowskiej zachowała się synagoga i cmentarz. Synagoga znajduje się w pół-zach. części osady, na rogu ulic: Górniczej i Krótkiej. Zbudowana została pod koniec XVIII w. w stylu barokowym. O jej historii przetrwało niewiele informacji. Częściowo była przekształcona, m.in. od strony zachodniej dobudowano drewniany babiniec (rozebrany po 1945 r.). W okresie okupacji została zdewastowana. Po wojnie przerobiono ją na magazyn GS-u, a gdy zawalił się dach, zaczęła popadać w ruinę. Od początku lat 90. XX w., po gruntownej restauracji i przebudowie, budynek służy jako biblioteka.

Synagoga zbudowana została z kamienia wapiennego, z miejscowego kamieniołomu, w formie prostopadłościenną bryły. Skromne elewacje rozcłonkowane są lizenami. Bardziej ozdobny akcent stanowi wejście, ujęte parą kanelowanych pilastrów, zwieńczonych gzymsem i wazami. Wydłużone wnętrze, przedzielone ścianą, tworzy przedsionek i salę modlitw. W modlitewni zrekonstruowano prosty, kamienny aron ha-kodesz a na ścianach pas wnęk arkadowych. Idąc od bóżnicy dalej na południe wychodzimy poza osadę, gdzie wśród pól leży cmentarz żydowski. Powstał on zapewne ok. poł. XVIII w. W 1848 r. był powiększony od strony wschodniej. Kirkut ogrodzony był kamiennym murem z bramą od strony miasta. W czasie II wojny światowej został zdewastowany. Niemcy użyli płyt do utwardzania dróg, ale i po wojnie okoliczni mieszkańcy wywozili macewy na budowę fundamentów domów. Na szczycie wzniesienia, tuż za cmentarzem, znajdują się kamieniołomy, których część należała niegdyś do Żydów. Tu były warsztaty kamieniarskie, gdzie wykonywane były macewy.

Na kirkucie znajduje się obecnie ok. 400 nagrobków. Jest to bardzo interesujący zespół macew i jeden z liczniejszych na Lubelszczyźnie. Najstarsza część cmentarza to jego prawa strona od wejścia. Wśród nielicznych najdawniejszych nagrobków najstarszy posiada datę 1762 r. Macewy z tej grupy są godne uwagi ze względu na archaiczny charakter reliefów. Najwięcej nagrobków zachowało się w nowej części, wzdłuż wschodniego boku. Pochodzą one z lat 1907–1940. Także tu, podobnie jak w Szczerzeszynie, zauważyć możemy oddzielnie zgrupowane groby mężczyzn i oddzielnie kobiet. Wśród symboli na macewach dość często występuje

przedstawienie złamanego drzewa. Jest to symbol śmierci, przerwanego w rozkwicie życia. Na najmłodszych nagrobkach zachowane są ślady polichromii. Ustawienie macew na tym kirkucie odstępuje od tradycyjnego, gdyż skierowane są one awersem na zachód a nie na wschód.

TOMASZÓW LUBELSKI

Od 1590 r. istniała tu osada Jelitów, założona na terenie wsi Rogóżno, wzmiankowanej już w 1422 r. W 1621 r. nastąpiła lokacja miasta Tomaszów, należącego do Tomasza Zamoyskiego. W tym samym roku Żydzi otrzymali korzystne przywileje (m.in. na postawienie bóżnicy, założenie cmentarza, budowę domów w centrum miasta). Pierwsza bóżnica istniała tu już w 1594 r., tzn. przed lokacją miasta. W 1648 r. gmina żydowska została unicestwiona przez wojska Chmielnickiego. Zniszczeniu uległy domy żydowskie wraz z zespołem synagogałnym. Gmina z czasem reaktywowała się. W 1783 r. Tomaszów scharakteryzowany został jako „gniazdo Żydów otoczonych chłopami”. Od pocz. XIX w. w gminie nasiliły się wpływy chasydyzmu. W 1898 r. na 8003 mieszkańców było 4736 starozakonnych (59%). Od pocz. XX w. i w okresie międzywojennym tutejsza gmina żydowska była prężnym ośrodkiem, posiadającym liczne instytucje społeczno-kulturalne, partie polityczne i klub sportowy. Wydawano nawet tygodnik Tomaszower Cajtung. W 1939 r. na 14 tys. mieszkańców, ponad 6 tys. stanowili Żydzi (43%). Jeszcze przed wkroczeniem Niemców, we wrześniu 1939 r., 4,5 tys. Żydów uciekło na wschód wraz z wycofującą się armią radziecką. Pozostali zginęli w 1942 r., głównie w obozie pracy w Cieszanowie oraz w Sobiborze i Bełżcu. Spalone w 1939 r. dwie murowane bóżnice, rozebrane zostały do 1941 r. (znajdowały się przy ul. Bóżniczej, równoległej od zachodu do obecnej ul. 1 Maja).

Pozostałością tak bogatej historii Żydów tomaszowskich są tylko resztki cmentarza. Na rozległej płaszczyźnie pomiędzy ul. Starozamojską a rzeką Sołokiją, widnieje kilkanaście zniszczonych przez czas i ludzi nagrobków. Tylko nieliczne zachowały się w dobrym stanie. Kirkut ten założony został na podstawie przywileju z 1621 r. W czasie okupacji Niemcy brukowali macewami ulice w mieście, m.in. teren wokół siedziby Gestapo (obecnie budynek Sądu). Płyty te pozostają tam do dziś. W 1993 r. cmentarz uporządkowano i wzniesiono ohel. W ohelu umieszczono fragment oryginalnej macewy i trzy nowe stele poświęcone cadykom tomaszowskim: Josefowi ben Szimon Grin (zm. 1839), Jehoszui ben Josef Fiszerman (zm. 1906), Josefowi Arje Lejbuszowi ben Jahoszua Fiszerman (zm. 1916).

W Muzeum Regionalnym (ul. Zamojska 2) ekspozycja dotycząca historii miasta zawiera akcenty judaistyczne.

ŁASZCZÓW

Istniejąca tu od poł. XV w. prywatna osada rodu Łaszczków otrzymała w 1549 r. prawa miejskie. W 1629 r. w mieście były tylko dwa domy żydowskie. W 1765 r. podatek opłaciło 360 starozakonnych. Na pocz. XIX w. powstała tu drukarnia hebrajska tłocząca książki chasydzkie. W 1897 r. na 1806 mieszkańców było 1626 Żydów (90,3%). Takie proporcje zaludnienia utrzymywały się do czasu II wojny światowej. W 1942 r. hitlerowcy wymordowali ludność wyznania mojżeszowego i zdewastowali obiekty gminy.

W Łaszczowie zachowały się dwa budynki dawnego zespołu synagogałnego. Dzieje ich są dość wyjątkowe. W 1782 r. ówczesny właściciel miasta sprzedał gminie żydowskiej owe dwa budynki, będące pozostałością po zniszczonym w 1702 r. przez Szwedów zamku. Żydzi przekształcili jeden z nich na bóżnicę a drugi na dom kahalny. W elewacjach bóżnicy zachowane zostały późnobarokowe cechy pierwotnej budowli. Od strony północnej i zachodniej dobudowano babińce (rozebrane w czasie II wojny światowej). Po wojnie dawna bóżnica pełniła funkcję magazynu a później popadła w ruinę. Aktualnie budynek ma być remontowany z przeznaczeniem na bibliotekę. Dom kahalny zaadaptowany został na remizę straży pożarnej a po gruntownej przebudowie w latach 1959–62 mieści się tu kino.

Przy ul. Chopina, naprzeciw pawilonu handlowego, pozostało puste pole po kirkucie. Cmentarz ten powstał zapewne w XVIII w. Teraz leży na nim tylko jedna macewa z 1827 r.

BEŁŻEC

Na południe od Tomaszowa, w miejscowości Bełżec, hitlerowcy założyli na przełomie 1941 i 1942 r. obóz zagłady dla ludności żydowskiej. Zginęło w nim około 600 tys. osób. Wiosną 1943 r. Niemcy zlikwidowali obóz a jego teren zniwelowali i zalesili. W miejscu byłego obozu znajduje się pomnik pamięci ofiar.

W Bełżcu istniało niewielkie skupisko ludności żydowskiej, nieznacznie przekraczające w ciągu XIX i XX w. 100 osób.

TARNOGRÓD

Tarnogród założony był w 1567 r. jako miasto królewskie. W 1569 r. otrzymał przywilej *de non tolerandis Judaeis*, zniesiony przez Stefana Batorego w 1580 r. Jednak inwentarze miasta wykazują, że już od 1567 r. mieszkali tu Żydzi i posiadali dwa domy w mieście. Przywilej wydany przez Batorego starozakonnym pozwalał im „osiadać, domy nabywać, budować, handle prowadzić”, toteż w krótkim czasie powstały podstawowe instytucje gminy wyznaniowej, zlokalizowane na wschód od rynku. W 1588 r. Tarnogród stał się prywatnym miastem Zamoyskich. Podczas powstania Chmielnickiego w 1648 r. gmina poniosła dotkliwe straty, lecz już w 1650 r. według rejestru podatkowego, były w mieście 92 rodziny żydowskie i 520 chrześcijańskich. W XVII i XVIII w. tutejsi Żydzi prowadzili szeroką działalność handlową (m.in. z Gdańskiem) i posiadali istotną pozycję w Waad Arba Aracot. W 1867 r. na 4109 mieszkańców było 1673 wyznawców religii mojżeszowej (40,5%). W przededniu II wojny światowej wśród ponad 5 tys. mieszkańców ludność żydowska stanowiła połowę. W listopadzie 1942 r. Niemcy rozstrzelali w Tarnogrodzie ok. 2 tys. Żydów a pozostałych pędzili do Biłgoraja, zaś stamtąd do obozu zagłady w Bełżcu.

Przy pół-wsch. narożu rynku, na dawnym placu bóżniczym, stoi budynek synagogi. Jej obszerna bryła widoczna jest z szosy przelotowej z Biłgoraja do Sieniawy. Po 1580 r. Żydzi tarnogrodzcy posiadali zapewne jakiś drewniany dom modlitwy. Pierwsza bóżnica potwierdzona w przekazach historycznych zbudowana została przed 1648 r. Ta, jeśli nie została zniszczona przez Kozaków Chmielnickiego, spłonęła w 1683 r. w pożarze miasta. W każdym razie po 1686 r. wzniesiono obecną barokową synagogę, która z niewielkimi zmianami architektonicznymi przetrwała do dziś. Pierwotnie składała się z korpusu sali modlitw i przedsionka (od zachodu). Później dobudowano od strony północnej babiniec, który został zburzony podczas ostatniej wojny. W XIX w. przebudowano przedsionek na dwukondygnacyjny i nadano elewacjom cechy klasycystyczne. Na piętrze przedsionka mieści się drugi babiniec, połączony z salą główną arkadowymi otworami. Zmieniona została także forma dachu. W czasie okupacji Niemcy zdewastowali synagogę i przeznaczyli ją na stajnię. Po wojnie użytkowana była jako magazyn GS-u. Obecnie budynek synagogi jest po gruntownej restauracji i służy jako biblioteka.

Sala modlitw, podobnie jak w Zamościu i Szczebrzeszynie, obniżona jest w stosunku do poziomu gruntu. Mamy tu typowe założenie tzw. sali dziewięciopolowej. Rozległe sklepienie podpierają cztery filary, które dzielą salę na dziewięć pól. Taka konstrukcja, typowa dla murowanych bóżnic XVII w., pozwalała zwiększyć znacznie pojemność wnętrza. Pośrodku, pomiędzy filarami, umieszczono bimę (tu nie zachowała się). Na ścianie wschodniej zachował się natomiast kamienny polichromowany aron ha-kodesz. Ponad wnęką na rodąły, w bordiurze z liści dębu, widnieje wizerunek dłoni kapłańskich w geście błogosławieństwa, nad nim korona z napisem: „Korona Tory”, po bokach zaś antytetycznie umieszczone ptaki.

Na wschód od synagogi, za wąwozem, znajduje się cmentarz żydowski. Kirkut ten w przywileju z 1686 r. określany był już jako dawny. Mógł powstać ok. 1588 r. W czasie II wojny światowej został zdewastowany. W 1985 r. cmentarz ogrodzono i sprowadzono na jego teren odnalezione na obszarze miasta nagrobki (około stu macew i ich fragmentów). Znaczną część macew wmontowano w nowy mur

cmentarny. W wąwozie przy ul. Kościuszki oraz na kirkucie wystawione zostały pomniki ku czci pomordowanych w tych miejscach w 1942 r. Żydów. Podobny pomnik stanął także przy drodze z Tarnogrodu do Biszczy (przy cmentarzu katolickim), poświęcony pamięci rozstrzelanych tu Żydów.

BIŁGORAJ

Biłgoraj założony został w 1578 r. jako miasto prywatne. Żydzi zamieszkiwali tu co najmniej od końca XVI w. Plac bóżniczy z drewnianą bóżnicą (wzmiankowaną w 1 poł. XVII w.), bet hamidraszem i łaźnią znajdował się na rogu obecnych ulic: Lubelskiej i Nadstawnej. Ludność żydowska zamieszkiwała głównie wokół rynku i w przyległych ulicach. W 1778 r. wśród 2176 mieszkańców było 418 starozakonnych (19,2%). Po pożarze starej bóżnicy (w 1867 r.) zbudowano w latach 1870-1880 na tym samym placu nową. W 1897 r. na 5311 mieszkańców było 3486 Żydów (65,6%). W Biłgoraju, na przełomie XIX i XX w., spędzili dzieciństwo, w domu swego dziadka, rabina biłgorajskiego, późniejsi pisarze - Jisrael Jozua i Jicchak Baszewis Singerowie. W twórczości Baszewisa, autora m.in. „Dworu”, „Sztukmistrza z Lublina” i licznych opowiadań, laureata literackiej nagrody Nobla, odnajdujemy klimat tamtej epoki. Od 1906 do 1939 r. działała w Biłgoraju znana drukarnia hebrajska Note Kronenberga, tłocząca dzieła religijne. W latach 1927-1939 funkcję rabina pełnił cadyk Motele Rokeach z Bełża, uważany przez chasydów za cudotwórcę. W okresie międzywojennym w obrębie zespołu synagogalnego znajdowały się następujące obiekty: synagoga główna, wielki bet ha-midrasz, mały bet ha-midrasz, duży budynek gminnego chederu, łaźnia, rzeźnia, stary i nowy dom rabina. W 1939 r. na 8270 mieszkańców, 5010 stanowili Żydzi (60,5%). Od czerwca 1940 r. istniało getto a w listopadzie 1942 r. miejscową ludność żydowską wymordowano w obozie zagłady w Bełżcu.

W Biłgoraju istniały trzy kirkuty - najstarszy przy synagodze, następny (założony prawdopodobnie w 1725 r.) znajdował się u zbiegu obecnych ulic Piłsudskiego i 3 Maja (obecnie kompleks Liceum Ogólnokształcącego). Jediną pamiątką po gminie żydowskiej są pozostałości nowego kirkutu. Znajduje się on w południowej części miasta, przy ul. M. Konopnickiej, na tzw. Piaskach. Założony co najmniej na pocz. XIX w., zdewastowany doszczętnie w czasie okupacji, pozostawał przez długi czas w zapomnieniu. W 1986 r. uporządkowano i ogrodzono mały skrawek jego pierwotnego obszaru. Zachowane w całości stele zostały postawione. Wzniesiono też ścianę z wmontowanymi fragmentami macew odnalezionych na terenie miasta. Wystawiony został ponadto pomnik pamięci Żydów z Biłgoraja i okolic, zamordowanych tu przez hitlerowców. Umieszczona na tablicy informacyjnej data: „1 poł XVIII w.” jest omyłkowa, gdyż dotyczy okresu powstania starego kirkutu.

Najstarsze istniejące macewy pochodzą z lat 20. XIX w. Na wielu młodszych płytach zachowała się prawie kompletna polichromia. Wciąż odnajdywane macewy są sukcesywnie przewożone na teren cmentarza.

FRAMPOL

Miasto założone jako prywatne, ok. 1736 r. Żydzi mieszkali tu od początku. Miejsce na zespół synagogałny otrzymali w płd.-zach. części miasta a na cmentarz przy płn.-zach. rogu. W 1764 r. było już 125 Żydów, co stanowiło ok. 1/5 ogółu mieszkańców. W 2 poł. XIX w. liczba ludności wyznania mojżeszowego znacznie wzrosła. W 1878 r. na 2154 mieszkańców było 1189 starozakonnych (55,3%). W tym czasie powstała synagoga murowana, w miejsce poprzedniej drewnianej. W 1921 r. Frampol liczył 2720 mieszkańców, z tego 1465 stanowili Żydzi (54%). W listopadzie 1942 r. ludność żydowską hitlerowcy wymordowali na miejscowym kirkucie. Obiekty gminy zostały zdewastowane.

Do dziś zachował się częściowo cmentarz żydowski. Położony jest w płn.-zach. części osady, u zbiegu ulicy Cmentarnej z Ogrodową. Przetrwało na nim ponad 160 nagrobków, w tym tylko kilkadziesiąt w całości. Najstarszy możliwy do odczytania informuje o pochówku w 1735-1736 r. Macewy te stanowią niezwykle interesujący i wyjątkowy w tej okolicy zespół, ze względu na swój naiwny prymitywizm formalny i specyficzny rodzaj ornamentyki (głównie motywy uproszczonej rozety, palmety, kwiatonów, plecionki). Być może stanowią wytwór miejscowego warsztatu kamieniarskiego.

Na cmentarzu, na miejscu zbiorowej mogiły rozstrzelanych tu w listopadzie 1942 r. około tysiąca Żydów, znajduje się tablica pamiątkowa.

ŁĘCZNA

Miasto lokowane w 1467 r. na terenie dawnej osady handlowej. Pierwsze wzmianki o Żydach pochodzą z 1501 r. Gmina wyznaniowa uformowała się w 1 poł. XVI w. W północnej części miasta, wokół tzw. Rynku II, powstała dzielnica żydowska. W 1648 r. wybudowana została tu murowana synagoga, która istnieje do dziś. Według pogłównego, w 1674 r. Łęczna liczyła 544 mieszkańców, w tym 181 starozakonnych (37%). W latach 1668–1685 zbierali się w mieście delegaci Waad Arba Aracot. W 1 poł. XIX w. istniały tu silne wpływy chasydyzmu i miał swą siedzibę cadyk Szlomo Jehuda Lejb Łęczner (zm. 1843 r.). W 1857 r. było 2613 mieszkańców, w tym 1679 Żydów (64,3%) a w 1939 r. 4340 mieszkańców, w tym 2300 Żydów (53%). W 1942 r. część ludności żydowskiej deportowana została do obozów zagłady w Sobiborze i Trawnikach a pozostali zamordowani w Łęcznej w kwietniu 1943 r.

Przy szosie wjazdowej z Lublina, tuż przed miastem po prawej stronie, istnieje teren po dawnym kirkucie, założonym prawdopodobnie w XVI w. Cmentarz zdewastowany został doszczętnie przez hitlerowców a nagrobki posłużyły do utwardzenia dróg. Na terenie kirkutu nie ma ani jednej macewy, lecz spostrzec je można w nawierzchni niektórych ulic na obszarze miasta. Część tych zidentyfikowanych stel zebrano i wyeksponowano przy synagodze jako lapidarium.

Przy ul. Bóźniczej, nieopodal Rynku II, znajduje się późnorenesansowa synagoga wzniesiona w 1648 r. Wcześniej istniała z pewnością bóżnica drewniana. Od strony zachodniej synagoga posiadała dobudowany później przedsionek a nad nim babiniec, rozbudowany po pożarze w 1846 r. Podczas II wojny światowej zdewastowano ją przeznaczając na magazyn. Po wojnie została częściowo rozebrana na materiał budowlany przez miejscową ludność. W latach 1953–64 synagogę odbudowano i przeznaczono na muzeum. Aktualnie ma tu swą siedzibę Muzeum Regionalne. Godziny otwarcia: środa, czwartek, piątek, sobota: 9–16, niedziela: 9–17, poniedziałek i wtorek nieczynne.

Spójrzmy najpierw na bóżnicę z zewnątrz. Bryła sali modlitw posiada potężne mury z głębokimi wnękami arkadowymi, w których umieszczone są okna. Wschodnie naroża wsparte są skośnymi szkarpami. Grubość murów wraz z filarami arkad dochodzi do 2,4 m. Korpus bóżnicy nakryty jest tzw. dachem łamanym polskim. Część zachodnia zespołu nie posiada cech zabytkowych, gdyż dostawiono ją w latach 50. na miejscu rozebranego przedsionka. We wnętrzu sali modlitw znajduje się aron ha-kodesz i bima, posiadające dekorację stiukową o cechach późnego renesansu. Zachowane bimy należą do rzadkości, a ta jest jedyną w swoim rodzaju z istniejących na Lubelszczyźnie. Jej dwukondygnacyjowa nadbudówka, wsparta na czterech kolumnach, podpierała pierwotne sklepienie. Stanowi jednocześnie rodzaj baldachimu, pod którym było podium z pulpitem do odczytywania Tory. Wnętrze było niegdyś polichromowane, obecnie jest pobielone. Na elewacji południowej wmurowana jest tablica ku czci zamordowanych tu przez hitlerowców 1046 Żydów.

Przed synagogą znajduje się budynek bet ha-midraszu, wzniesiony prawdopodobnie na pocz. XIX w., później kilkakrotnie przebudowywany. Po II wojnie światowej wewnątrz całkowicie przekształcono i zaadaptowano na zakład przemysłowy. Od 1993 r., po generalnym remoncie, służy jako biblioteka.

Przy Rynku II przetrwały domy dawnej dzielnicy żydowskiej. Uważny obserwator dostrzec może przy niektórych z nich, zachowane w prawej zewnętrznej framudze

drzwi, ukośne wgłębienia po mezuzie.

WŁODAWA

Początki Włodawy sięgają XIV w. Prawa miejskie otrzymała na przełomie XV i XVI w. Miasto było prywatne. Żydzi zaczęli się tu osiedlać w 2 poł. XVI w. Na pocz. XVII w. istniała już zorganizowana gmina wyznaniowa, podlegająca kahałowi w Brześciu. W 1648 r., podczas powstania Chmielnickiego, zginęło tu kilka tysięcy Żydów, którzy schronili się z całej okolicy. Po pogromie, w zachodniej części miasta uformowała się na powrót dzielnica żydowska. W 1684 r. wybudowana tu została bóżnica, zapewne drewniana, a w latach 1764–1774 na jej miejscu murowana, która istnieje do dziś. W 1857 r. wśród 5977 mieszkańców było 4304 starozakonnych (72%). W przededniu II wojny światowej na 9293 mieszkańców było 5650 Żydów (60,7%). Do gminy należały wówczas: dwie duże synagogi murowane, domy modlitwy, dom kahałny, szkoła Talmud-Tora, mykwa, cmentarze. W okresie okupacji, do czasu założenia getta na pocz. 1942 r., wielu Żydów zbiegło by walczyć w partyzantce. W kwietniu 1942 r. Niemcy przywieźli do tutejszego getta ok. 1800 Żydów z Mielca i z Wiednia. Do października tego roku nastąpiła ich eksterminacja w obozie zagłady w Sobiborze. Następnie hitlerowcy zorganizowali nowe getto dla schwytanych uciekinierów z całej okolicy. Żydzi ci zginęli w Sobiborze w kwietniu 1943 r.

W obrębie obecnych ulic: Korolewskiej, Czerwonego Krzyża i J. Hołoda zachowały się trzy budynki dawnego zespołu synagogałnego. Najważniejszym z nich jest główna synagoga gminy (ilustracja 6). Wzniesiona została w latach 1764–1774, częściowo z fundacji rodziny Czartoryskich. Budowla jest murowana, w stylu późnobarokowym. W 2 poł. XIX w. została nieco przekształcona, m.in. nad przedsionkiem dobudowano drugą kondygnację. Podczas II wojny światowej Niemcy zdewastowali wnętrze i urządzili tu magazyn wojskowy. Budynek służył jako magazyn również po wojnie, aż do 1970 r. Po gruntownej restauracji otwarto tu w 1986 r. Muzeum Pojezierza Łęczyńsko-Włodawskiego. Godziny otwarcia: od wtorku do piątku: 10–15, sobota i niedziela: 10–14, w poniedziałki nieczynne. W muzeum prezentowana jest stała ekspozycja etnograficzna dotycząca okolicznego regionu. Od czerwca 1990 znajduje się tutaj stała wystawa poświęcona tematyce judaistycznej.

Układ architektoniczny włodawskiej bóżnicy jest typowy dla współczesnych jej obiektów synagogałnych. Jest ona jednak budowlą wyjątkową ze względu na rozwiązanie elewacji frontowej przypominającej fasadę pałacu. Stanąwszy pod pewnym kątem do elewacji frontowej obejmujemy wzrokiem cały, bogaty układ brył budowli. Centralną część zajmuje wysoka sala modlitw nakryta dachem łamanym polskim. Po jej obydwu stronach, północnej i południowej, znajdują się parterowe babińce, zwieńczone attyką. Od frontu widzimy przedsionek a nad nim trzeci babiniec, do którego przylegają narożne alkierze ustawione na arkadach.

Wejdzmy do wnętrza. Obszerna sala modlitw nakryta jest dziewięciopółowym sklepieniem wspieranym czterema kolumnami, między którymi stała niegdyś bima. Na uwagę zasługuje ciekawy detal architektoniczny ścian, sklepienia i kolumn. Pierwotne wyposażenie sali spłonęło podczas pożaru w 1934 r. (m.in. drewniany, barokowy aron ha-kodesz). Po pożarze sala modlitw otrzymała nowe wyposażenie, z którego zachował się do dziś neobarokowy aron ha-kodesz, wykonany w stiuku i polichromowany (ilustracja 7). Przyjęcie takiej koncepcji stylistycznej pozwoliło zachować w pewnym stopniu jednorodność charakteru wnętrza. Nowy aron ha-kodesz nawiązuje swoim programem artystycznym i ideowym do dawnych

(powszechnie występujących w polskich synagogach), drewnianych, barokowych, rozbudowanych szaf na Torę. W pewnym stopniu jest trawestacją poprzedniego, który stał na tym miejscu. Dostosowanie do cech historycznych zrealizowane zostało poprzez zastosowanie trzech kondygnacji, które obejmują całą wysokość wnętrza oraz poprzez bogaty program plastyczny o obfitych treściach symbolicznych. Program ideowy zawarty jest w symbolicznych przedstawieniach ważniejszych części Świątyni jerozolimskiej a także w tematyce służby świątynnej. W szczycie arki widzimy gryfy w roli cherubów, adorujące symboliczne tablice przymierza zwieńczone koroną z napisem: „Korona Tory” (por. Księga Wyjścia 37,7-9). Oryginalne jest wykorzystanie formy tablic jako świetlika okiennego, z którego bije „światło Tory”. Poniżej umieszczone jest przedstawienie menory a nad nim tekst: „Skłonię się ku świętemu przybytkowi Twemu, w bojaźni przed Tobą” (Psalm 5,8). Po prawej stronie przedstawione są dłonie kapłańskie w geście błogosławieństwa i napis: „Błogosławieństwo kapłańskie” (por. Ks. Liczb 6,22-27). Po lewej stronie znajduje się kosz z owocami, symbolizujący święto Szawuot, zaopatrzony napisem: „Pierwociny owoców polnych” (por. Ks. Liczb 28,26). Na przedzielającym kondygnację fryzie widnieje napis: „Roku (I przyjdzie dla Syjonu Zbawca, rychło jeszcze za dni naszych, amen) według zapisu skróconego”. W środkowej partii tekstu zaszyfrowany jest rok, w którym zbudowano nowy aron ha-kodesz – 5696 według ery żydowskiej, czyli 1936 r. U dołu, po obu stronach wnęki na rodłały, umieszczone są przedstawienia instrumentów muzycznych, nawiązujące do służby lewitów w Świątyni oraz cytaty z Psalmu 150: „Chwalcie go zadęciem w róg, chwalcie go na harfie i cytrze”, „Chwalcie go bębniem i tańcem, chwalcie go na strunach i flecie”.

Program plastyczny szafy na Torę koresponduje z treściami płaskorzeźb w medalionach, znajdujących się na sklepieniu. Te stiukowe polichromowane medaliony przetrwały z pierwotnego wystroju modlitewni. Umieszczone są w nich następujące przedstawienia: symbole święta Sukkot (w skrajnych polach przy ścianie wschodniej); bocian walczący z węzami jako symbol pobożności pokonującej złe moce (w pół-zach. rogu). W pozostałych kwaterach przedstawione są popularne w żydowskiej sztuce ludowej i mistyce zwierzęta o szerokiej symbolice (orzeł – m.in. symbol opatrności bożej, jeleń – dążenie do pobożności).

Obok głównej synagogi stoi budynek starego bet ha-midrachu gminnego, w stylu klasycystycznym, wzmiankowany w źródłach od lat 80. XVIII w. Zachował się w nim częściowo aron ha-kodesz oraz polichromia na ścianach. Nieopodal stoi budynek nowego bet ha-midrachu, wzniesiony w 1928 r. Obiekty te, odrestaurowane w latach 90. XX w., użytkowane są przez muzeum.

We Włodawie istniały trzy cmentarze żydowskie. Po dwu nie ma już śladów. Na terenie trzeciego (przy ul. II Warszawskiej Brygady Saperów) istnieje teraz park miejski. Część odnalezionych na terenie miasta macew zgromadzono w muzeum.

SOBIBÓR

W Sobiborze (12 km na płd-wsch. od Włodawy) istniał od maja 1942 r. hitlerowski obóz zagłady, w którym zginęło około 250 tys. Żydów z całej Europy. Na terenie dawnego obozu znajduje się kopiec usypany z prochów pomordowanych i pomnik ku ich pamięci.

CHEŁM

Chełm jest miastem założonym w 1 poł. XIII w. na terenie osady istniejącej już w X w. Od 1340 r. należał do Rzeczypospolitej i był miastem królewskim. Najwcześniejsze wiadomości źródłowe o Żydach pochodzą z 1492 r. W 1566 r. gmina uzyskała przywileje od króla Zygmunta Augusta. W XVI w. istniała w Chełmie jeziwa. W 1629 r. na ok. 2600 mieszkańców było ok. 800 starozakonnych (ok. 31%). W czasie powstania Chmielnickiego w 1648 r. zginęło tu ok. 400 Żydów. Pod koniec XVIII w. na 245 domów w mieście Żydzi mieszkali w 147, z czego wśród 49 domów stojących wokół rynku aż 47 było żydowskich. Centrum dzielnicy żydowskiej znajdowało się poza północną stroną rynku. Na pocz. XIX w. rabinem chełmskim był rabbi Nata, założyciel lokalnej dynastii cadyków. Chasydzi posiadali swoją bóżnicę. W 1856 r. na 3461 mieszkańców, 2570 stanowili starozakonni (68,5%). W 1903 r. w spisie obiektów kahalnych odnotowano: jedną synagogę, jeden dom modlitwy, sześć szkół modlitewnych, czterdzieści pięć chederów, dwie łaźnie, dwie mykwy, cmentarz. W latach międzywojennych wychodziło w Chełmie pięć gazet żydowskich. Żydzi chełmscy rozpowszechnieni byli w dziesiątkach opowiatek i dowcipów jako uosobienie głupoty. Ukazywały się nawet drukiem zbiory tych facecji.

W 1939 r. na ok. 31 tys. mieszkańców ludność wyznania mojżeszowego stanowiła połowę. Od początku wojny Niemcy przeprowadzili na terenie miasta masowe egzekucje Żydów. W ciągu 1942 i 1943 r. byli oni deportowani do obozów zagłady w Sobiborze i Majdanku.

Z dawnych obiektów gminy wyznaniowej zachowała się bóżnica i cmentarz. Pierwsza bóżnica w Chełmie powstała zapewne w poł. XVI w. Kolejne bóżnice kilkakrotnie ulegały pożarom i przebudowom. Zachowana do dziś bóżnica wzniesiona została w 1914 r., zdewastowana w czasie okupacji, po wojnie służyła jako magazyn. Po remoncie adaptowano ją na Dom Technika NOT, otwarty w 1987 r. Jest to budynek gminnego bet ha-midrashu, zwany też małą synagogą (na rogu obecnych ulic: Kopernika i Krzywej). Obok, po drugiej stronie ul. Jatkowej, stała tzw. wielka synagoga, zniszczona w 1940 r. Mała synagoga ma zachowaną pierwotną bryłę, dawny układ pomieszczeń oraz odtworzony detal architektoniczny elewacji. W części frontowej znajdował się przedsionek a w części tylnej sala modlitw (aktualnie sala konferencyjna). Pomieszczenia mają obecnie wystrój współczesny. W dawnej sali modlitw istnieją cztery słupy, między którymi stała bima. Z pierwotnych elementów przetrwała balustrada w dolnej części klatki schodowej.

Idąc od bóżnicy w kierunku dworca kolejowego, dochodzimy do cmentarza żydowskiego (na rogu ulic: Starościńskiej i Kolejowej). Cmentarz ten powstał zapewne w 2 poł. XVI w. Istnieją jednak błędne przekazy, że były tu nagrobki z 1 poł. XV w. Kirkut został zdewastowany przez hitlerowców, którzy wybrukowali macewami ulice i place w mieście (m.in., co było powszechne, teren wokół siedziby Gestapo). Płyty te pozostają tam do dziś. W latach 60. XX w. na znacznej części cmentarza założono skwer. Ponad sto nagrobków, w większości bardzo zniszczonych, zachowało się wzdłuż południowego boku kirkutu. Pożądane byłoby zebranie płyt z terenu miasta i umieszczenie ich ponownie na cmentarzu.

BISKUPICE

Miasto założone zostało w 1452 r. Było wówczas własnością biskupstwa (tzw. miasto duchowne) i Żydzi nie mogli się tu osiedlać. Przed 1634 r. Biskupice przeszły w ręce prywatne. W 1787 r. na 359 mieszkańców było 172 Żydów (47,7%). Najwcześniejsza informacja o bóżnicy, która stała w rynku, pochodzi dopiero z poł. XIX w. Spis z 1921 r. wykazał, że na 885 mieszkańców było 129 starozakonnych (14,6%).

W 1942 r. nastąpiła eksterminacja ludności żydowskiej oraz zniszczenie obiektów gminy i żydowskich zabudowań mieszkalnych.

W pld-zach. części osady zachowały się resztki dwu cmentarzy żydowskich. Dochodzimy tam skręcając z ul. Cmentarnej w ul. Miłą. Tzw. stary kirkut założono na wzgórzu dawnego grodziska. Przetrwało na nim ponad 20 nagrobków. Niektóre posiadają ujmujące, nieco prymitywne reliefy z przedstawieniami symbolicznymi. Najstarsze, możliwe do odczytania daty na macewach to 1772 i 1792 r. Na płaskim terenie obok pagórka znajduje się tzw. nowy kirkut. Zachowały się na nim tylko dwa nagrobki: z 1929 i 1935 r. Macewy zauważyć można też na terenie osady, pozostające tam od czasów wojny, jako utwardzenie niektórych podwórek i chodników.

PIASKI

Prawa miejskie uzyskały Piaski przed 1456 r. jako miasto prywatne. Pierwsze wzmianki o tutejszych Żydach pochodzą z 1578 r. W 1674 r. na 246 mieszkańców było 53 starozakonnych (21,5%). W 1785 r. powstała bóżnica murowana (u zbiegu obecnych ulic: Gardzienickiej i Strażackiej), zburzona w czasie II wojny światowej. Zapewne w tym czasie lub wcześniej założony został stary kirkut (teren obecnego targu przy ul. 500-lecia). W 2 poł. XIX w. wzniesiono dwa murowane przyszkółki, jeden obok synagogi, drugi na środku dawnego Starego Rynku (obecnie teren dworca PKS). W 1857 r. na 2362 mieszkańców było 1835 Żydów (77,7%). Natomiast przed II wojną światową wśród ok. 5 tys. mieszkańców, ludność wyznania mojżeszowego stanowiła ponad 3 tys. Od jesieni 1940 r. istniało tu getto. Hitlerowcy wymordowali Żydów na jesieni 1943 r. i zniszczyli obiekty gminy.

W Piaskach zachował się częściowo nowy kirkut. Możemy tam dotrzeć idąc od ulicy Lubelskiej ulicą Partyzantów a następnie skręcając przed szkołą w prawo. Ocalało tu kilkanaście macew. Najstarsza z nich (podwójna) posiada daty: 1906 i 1910 r. Na kirkucie znajduje się zbiorowa mogiła 1320 Żydów zamordowanych przy likwidacji getta.

W centrum osady, po obu stronach ul. Lubelskiej (nr od 5 do 23), stoją kamienice z 2 poł. XIX w. Reprezentują one typ tzw. „murowanego domu żydowskiego”, w którym parter przeznaczony był na sklep lub na warsztat a piętro na mieszkanie. Na tyłach ul. Lubelskiej 53-59 zachował się dawny młyn motorowy Josefa Hochmana, zbudowany w 1922 r.

MARKUSZÓW

W 1317 r. występuje jako wieś, lokacja miasta miała miejsce przed 1553 r. Do lat 80. XVII w. Markuszów był miastem prywatnym, następnie czasowo królewskim. Pierwsze wzmianki o Żydach pochodzą z lat 30. XVII w. W 1661 r. podatek opłaciło 208 mieszkańców, w tym 9 Żydów. W 1681 r. starozakonni uzyskali przywilej na wybudowanie synagogi. Źródła archiwalne z XVIII w. wymieniają „miasto żydowskie” i „rynek żydowski”. W 1939 r. na 3 tys. mieszkańców ludność żydowska liczyła 2 tys. osób (66%). W 1942 r. nastąpiła jej eksterminacja, głównie w obozie zagłady w Sobiborze a także zniszczenie dzielnicy żydowskiej położonej w pód-wsch. części osady, wraz z synagogą i kirkutem.

Do czasów obecnych przetrwały tylko resztki kirkutu. Dochodzimy tam skręcając z szosy (ul. Lubelska) w ulicę Krańcową a następnie idziemy w lewo, wzdłuż stawów, i przy ostatnich zabudowaniach znów w lewo. Na terenie cmentarza zachowało się ok. 50 nagrobków i fragmenty betonowego ogrodzenia. Najstarsza z istniejących macew (z 1855 r.) stoi tuż przy wejściu i posiada wyraźnie odrębny charakter niż inne, dużo późniejsze. Na jednej z płyt widnieje widok Jerozolimy ze „ścianą płaczu” - jedyną pozostałością po tzw. Drugiej Świątyni. Na niektórych płytach zachowały się ślady polichromii.

BOBROWNIKI

Miasto lokowane w 1487 r. jako prywatne. W 1744 r. ówczesny właściciel miasta wydał przywilej na uformowanie kahału i obiektów gminnych. W 1787 r. na 854 mieszkańców było 297 Żydów (33,6%). Dzielnica żydowska istniała w półd-zach. części miasta a za nią, poza miastem, kirkut. Nie zachowały się wiadomości o bóżnicy. Musiał tu istnieć jakiś drewniany dom modlitwy, który zapewne spłonął podczas pożaru miasta w 1285 r. Po tym wydarzeniu zamiar budowy bóżnicy pozostał tylko w planach. W 1854 r. powstała w pobliżu przemysłowa osada Irena, gdzie przenieśli się Żydzi z Bobrownik. W 1921 r. na 1133 mieszkańców było 164 starozakonnych (14,5%). Ludność żydowska Bobrownik została wymordowana przez hitlerowców na miejscowym kirkucie.

Cmentarz żydowski znajduje się tuż za osadą, przy drodze prowadzącej z Bobrownik na lotnisko. Z terenu dawnego cmentarza pozostała tylko jego ograniczona część z resztkami ok. 50 nagrobków z piaskowca. Płytami z kirkutu wyłożony został teren obecnego dworca PKS w Dęblinie. Na kirkucie znajduje się zbiorowy grób ponad 300 osób zamordowanych tu przez hitlerowców, upamiętniony płytą z inskrypcją.

KAZIMIERZ DOLNY

W XI w. istniała tu osada, która najpierw otrzymała prawa miejskie polskie a w 1406 r. magdeburskie. Miasto było własnością królewską. Według miejscowej legendy król Kazimierz Wielki, przebywający czasem na zamku w Kazimierzu, kazał wybudować w pobliskiej wsi Bochothnica zamek dla swej żydowskiej kochanki – Esterki. Obydwa zamki łączyło jakoby tajemne przejście. Wokół postaci Esterki narodziło się szereg opowieści, z których śladami stykami się w Kazimierzu do dziś.

Pierwsza wzmianka historyczna o Żydach kazimierskich pochodzi z 1507 r. W 1531 r. wśród 300 osób, które opłaciły podatek, było 50 starozakonnych. Na tyłach pół-wsch. strony rynku stała bóżnica, za nią wokół Małego Rynku i wzdłuż ul. Lubelskiej, powstała dzielnica żydowska. Na końcu wymienionej ulicy założony został kirkut.

W stosunku do ludności żydowskiej istniały pewne ograniczenia odnośnie obszaru zamieszkiwania w mieście. Po zniszczeniach spowodowanych XVII-wiecznymi wojnami, król Jan III Sobieski wydał w 1677 r. zezwolenie, według którego Żydzi mogli budować domy w Rynku Głównym i w całym mieście. Kazimierz zdobył sobie miano „małego Gdańska”. Wielu kupców żydowskich trudniło się tu spławem drewna i zboża do Gdańska. W 1827 r. na 2096 mieszkańców było 1197 Żydów (57%). W tym czasie przybył do Kazimierza jeden z uczniów cadyka Jaakowa Jicchaka Horowica i założył tu swój dwór chasydzki. Był to Jechezkel ben Cwi-Hirsz Taub, który stał się sławny głównie z powodu swych uzdolnień muzycznych. Kierując się zasadą: „Nie mogę odczuwać radości szabatu bez nowej melodii”, skomponował wiele utworów chasydzkich, które przetrwały do naszych czasów.

W okresie międzywojennym Kazimierz był miejscem ulubionym przez artystów. Głównym tematem niezliczonych dzieł malarskich i literackich, które tu wtedy powstawały, była niezwykła architektura miasta i jego mieszkańcy. Miało w tym swój udział również środowisko żydowskie. Klimat tamtego okresu uwiecznili na swych płótnach m.in. bracia Efraim i Menasze Seidenbeutelowie, Natan Korzeń a także poeci, prozaicy i filmowcy żydowscy. Bardziej osiągalne są jednak dla nas książki np. Adolfa Rudnickiego (*Lato*) a także słynne fotografie Benedykta Dorysa. Małomiasteczkową społeczność żydowską przedstawiła w swych opowiadaniach i powieściach wybitna pisarka polska, mieszkanka Kazimierza – Maria Kuncewiczowa (np. *Dwa księżyce*).

W przededniu II wojny światowej wśród 4640 mieszkańców było ok. 3 tys. Żydów (ok. 64%). W marcu 1942 r. hitlerowcy deportowali ludność żydowską do obozu zagłady w Bełżcu. Obiekty gminy żydowskiej zostały sprofanowane i zniszczone. Tylko niewielka z nich część przetrwała do naszych czasów.

Na tyłach pół-wsch. strony rynku, doskonale widoczny od ul. Lubelskiej, stoi kamienny budynek byłej synagogi. Najstarsza wzmianka, zapewne o pierwszej bóżnicy Żydów kazimierskich, drewnianej, pochodzi z 1557 r. jako wiadomość o jej spłonięciu. Obecna bóżnica pochodzi z 2 poł. XVIII w. i jest czwartą z kolei, którą postawiono w miejsce poprzednio zniszczonych. Synagoga zdewastowana przez hitlerowców w czasie okupacji, została odbudowana w 1953 r. i zaadaptowana na kino. Przy odbudowie zachowano ogólną formę architektoniczną budynku. Układ wewnątrz jest nieco zmieniony, ponieważ przystosowano go do nowych potrzeb (szczególnie przedsionek i babiniec). Natomiast zachował się pierwotny układ sali

modlitw (obecnie sala kinowa). Z elementów wyposażenia modlitewni nie przetrwał żaden element. Na ścianie na wprost wejścia znajdował się aron ha-kodesz, na środku sali stała bima. Całe wnętrze pokryte było pierwotnie malowidłami. Zrekonstruowano jedynie charakterystyczną dla wielu bóżnic, ośmioboczną drewnianą kopułę nad salą. Na tylnej elewacji budynku wmurowana jest tablica ku czci pomordowanych przez hitlerowców Żydów kazimierskich.

W pobliżu, pośrodku Małego Rynku, znajduje się zrekonstruowany malowniczy drewniany budynek dawnych jatek, będący integralną częścią istniejącej tu do 1942 r. dzielnicy żydowskiej. Przykładem drewnianej zabudowy ówczesnej dzielnicy może być pozostały z tamtych czasów dom przy ul. Lubelskiej 8.

Pozostając jeszcze w obrębie rynku odwiedzimy Muzeum Sztuki Złotniczej przy ul. Senatorskiej 11. Część eksponowanej tam cennej kolekcji obejmuje kultowe srebra żydowskie. Są tu m.in. ozdoby na Torę, lampki chanukowe, balsaminki, pucharki kiduszowe.

W Kazimierzu były dwa cmentarze żydowskie. Najstarsza wzmianka o starym kirkucie pochodzi z 1568 r. Nowy kirkut powstał w 1851 r. Obydwa cmentarze zdewastowali hitlerowcy a nagrobki posłużyły im do wybrukowania m.in. dziedzińca klasztoru oo. Reformatów, gdzie mieściło się Gestapo. Część macew użyto do utwardzenia ścieżek w zajmowanych przez Niemców posesjach. Położony na stoku góry stary kirkut Niemcy częściowo splantowali i zabudowali już w 1940 r. Po wojnie utworzono tam boisko szkolne. Zachowała się górna część tego cmentarza, z okruchami nagrobków. Fragmenty macew widoczne są również w murze otaczającym boisko. Na terenie nowego kirkutu (przy ul. Czerniawy) przetrwało się tylko kilka macew. W 1985 r. przewieziono tam stele, które odnaleziono na terenie miasta. Utworzony z nich został pomnik pamięci Żydów, w formie wysokiej, dramatycznie „rozdartej” ściany. W ten sposób ponad 600 macew i ich fragmentów obrazuje też rozwój żydowskiej sztuki sepulkralnej od 2 poł. XIX w. do tragicznych lat okupacji. Macewy prezentują bogactwo przedstawień symbolicznych i wysoki poziom kamieniarki. Na wielu płytach zachowane są ślady polichromii.

ANNOPOL

Miasto lokowane w 1761 r. jako prywatne, na gruntach wsi Rachów, istniejącej od XV w. W 1787 r. wśród 239 mieszkańców było 106 Żydów (44%). Na płn-zach. od rynku znajdował się plac bóżniczy, na którym stała synagoga a obok niej założony został pierwszy kirkut. W poł. XIX w. istniały dwie bóżnice - murowana i drewniana. W 1921 r. Annopol liczył 1714 r., w tym 1251 starozakonnych (73%). W okresie okupacji przy pobliskiej kopalni istniał obóz pracy dla Żydów. Hitlerowcy wymordowali ludność żydowską i zniszczyli obiekty gminy.

Po starym kirkucie pozostało tylko puste miejsce. Nieopodal znajduje się teren nowego kirkutu, na którym przetrwało kilka macew.

Przy ul. Lubelskiej 1 zachował się charakterystyczny żydowski dom z tzw. kuczką, umieszczaną w takich wypadkach na poddaszu. Nie istnieje już nic z wyposażenia wnętrza kuczki a jedynie jej forma konstrukcji.

W miejscowej Izbie Pamięci znajduje się kilka żydowskich świeczników, będących symbolicznym śladem istnienia w Annopolu społeczności żydowskiej.

ZAKLIKÓW

Dawna osada, będąca własnością rodu Zaklików, istniała już na pocz. XV w. W 1565 r. otrzymała prawa miejskie. Pierwsze wzmianki o Żydach pochodzą z 1592 r., lecz jeszcze w XVII w. stanowili oni nieliczną grupę. Do XIX w. istniało tu lokalne prawo zabraniające starozakonnym posiadania nieruchomości w rynku. W XIX w. oprócz synagogi głównej wzmiankowany jest jeszcze dom modlitwy. W 1921 r. wśród 3013 mieszkańców było 1403 Żydów (46,6%). W czasie II wojny światowej hitlerowcy wymordowali ludność żydowską i zdewastowali obiekty gminy.

Zniszczona bóżnica przebudowana została po wojnie w znacznym stopniu i zaadaptowana na remizę strażacką i kino. Zachowały się resztki cmentarza żydowskiego z kilkoma macewami.

MODLIBORZYCE

Miasto lokowane w 1642 r. jako prywatne, na terenie dawnej wsi wzmiankowanej już w XV w. W 1674 r. wśród 146 mieszkańców było 34 Żydów. Około 1760 r. zbudowana została murowana synagoga. W 1921 r. na 1913 mieszkańców, 957 osób stanowiła ludność żydowska (50,3%). W czasie okupacji Niemcy wymordowali modliborzyczych Żydów w Zaklikowie i zdewastowali obiekty gminy.

Na wschód od rynku istnieje budynek dawnej synagogi, wzniesiony ok. 1760 r. Synagoga, wypalona podczas II wojny światowej, odrestaurowana została w latach 1958-1966 i zaadaptowana na Gminny Ośrodek Kultury. Jest to budowla o cechach barokowych. Wymurowano ją z kamienia, na planie prostokąta o zaokrąglonych narożach. Zrekonstruowany jest pierwotny wygląd elewacji oraz dach kryty gontem. W fasadzie frontowej, na drugiej kondygnacji, budynek posiada oryginalną loggię z czterema kolumnami. Empora za loggią mieściła babiniec. Na parterze był przedsionek a za nim sala modlitw. Wnętrze synagogi, przystosowane do obecnych potrzeb, nie posiada żadnych pierwotnych elementów wyposażenia.

Po cmentarzu żydowskim zachował się jedynie pusty teren (za domem towarowym w górę)

KRAŚNIK

Pierwsza wzmianka o Kraśniku datowana jest na 1377 r. kiedy to miasto, będące dotąd królewskim, przeszło w ręce prywatne. Kraśnik posiadał przywilej *de non tolerandis Judaeis* (lecz nie wiadomo od jak dawna), który zniesiono dopiero w 1584 r. przy jednoczesnym nadaniu Żydom korzystnych przywilejów. Mimo to już w 1530 r. w mieście zamieszkiwali Żydzi, prowadzili handel, m.in. z Lublinem i Gdańskiem. Z 1593 r. istnieje wzmianka o bóżnicy, domu rabina, domu kantora i szpitalu – zgrupowanych w pobliżu naroża rynku, przy wychodzącej z niego ulicy Żydowskiej. W tym czasie istniał zapewne też cmentarz, lecz wymieniony jest dopiero w 1625 r. W 1631 r. w obrębie murów miejskich były 92 domy chrześcijańskie i 30 żydowskich. Łącznie z przedmieściami żyło wówczas w Kraśniku ponad 2300 mieszkańców, w tym ok. 300 osób wyznania mojżeszowego (11%). W 1787 r. na 3781 mieszkańców było 2416 Żydów (64%). Starozakonni wykupili w śródmieściu niemal wszystkie domy, łącznie z ratuszem. O znaczeniu gminy żydowskiej Kraśnika w XVIII w. świadczy to, że utrzymywała stale trzech „starszych” w lubelskiej prowincji Sejmu Czterech Ziem. W XIX w. nastąpił dalszy wzrost gminy i rozbudowa należących do niej obiektów. Przed wybuchem II wojny światowej na 12780 mieszkańców ponad 5 tys. stanowili Żydzi (40%). W 1942 r. hitlerowcy deportowali ludność żydowską Kraśnika do obozu zagłady w Bełżcu.

W Kraśniku zachowały się dwie bóżnice i kirkut. Pierwsza bóżnica Żydów kraśnickich, zapewne drewniana, wzmiankowana w 1593 r. i usytuowana w pobliżu południowego rogu rynku, spłonęła w 1637 r. podczas pożaru miasta. Ówczesny dziedzic Kraśnika – Tomasz Zamoyski – zabronił odbudowy bóżnicy na tym samym miejscu. Nową synagogę, już murowaną, wzniesiono przed 1654 r. nieco dalej na południe, w pobliżu ówczesnych murów miejskich. Budynek jej zachował się do dziś i stoi przy ul. Bóżniczej, wychodzącej z rynku (obecnie Placu Wolności). Z pierwotnej budowli pozostał tylko korpus sali modlitw. Później dobudowany został od zachodu obecny przedsionek (początkowo parterowy) a od północy dwukondygnacyjny babiniec. W 1861 r. pożar zniszczył bóżnicę. W czasie odbudowy naturalne sklepienie nad salą modlitw zastąpiono tzw. sklepieniem pozornym, drewnianym. Dodane też zostało piętro nad przedsionkiem, gdzie powstał trzeci babiniec. Bóżnica mogła pomieścić 300 mężczyzn i 400 kobiet. W czasie II wojny światowej została zdewastowana, a po wyzwoleniu, nieco przebudowana, służyła jako magazyn. Obecnie budynek jest w trakcie gruntownego remontu.

W sali modlitw zachowała się wnęka po szafie na Rodały oraz częściowo polichromia ścian i sklepienia. Na powierzchni ścian i sklepienia namalowane są drewniane deszczułki, przypominające gont. Na ścianie zachodniej widnieją dwa tonda z malowidłami. Jedno przedstawia wołu, zwanego Szor ha-bor, drugie potężną rybę – Lewiatana. Zwierzęta te symbolizują czasy mesjańskie; według tradycji żydowskiej, w dniu nadejścia Mesjasza sprawiedliwi jeść będą ich mięso podczas uroczystej uczyty. Na sklepieniu namalowany jest orzeł trzymający w dziobie owoc zwany etrog a w szponach wiązanek roślin zwaną lulaw. Są to symbole związane ze świętem Sukkot. Wokół orła namalowane są fruujące jaskółki.

Obok głównej synagogi stoi tzw. przyszkółek czyli bet ha-midrash gminny. Powstał on pomiędzy 1823 a 1857 r. i był przeznaczony dla 200 mężczyzn. W 1861 r. budynek ten uszkodził znacznie pożar. Podczas remontu przebudowany został aneks

od strony zachodniej, gdzie dodano piętro. Aneks mieścił przedsionek i dom kahalny. W czasie II wojny światowej bóżnica została zdewastowana a po wojna, po częściowej przebudowie, zajęta na magazyn. Obecnie poddawana jest gruntownej restauracji. Pośrodku sali modlitw zachowała się murowana bima w kształcie baldachimu na czterech słupach a na ścianie wschodniej prosty murowany aron ha-kodesz. Podczas prac remontowych odsłonięto obfitą dekorację malarską ścian i stropu.

Gmina żydowska Kraśnika miała w swej historii cztery cmentarze. Najstarszy znajdował się w okolicy obecnej ul. Podwalnej, drugi pomiędzy obecnymi ulicami: Ogrodową i Strażacką. Kirkuty te zamknięte zostały w dalekiej przeszłości, a po zniszczeniach ostatniej wojny nie ma już po nich śladu. Zachowały się resztki prawdopodobnie dwu ostatnich nekropolii, służących gminie w XIX i XX w. (na przedmieściu Góry przy ul. Szewskiej). Znajduje się tam kilkanaście interesujących, lecz leżących bezładnie macew. Setki fragmentów płyt spotkać można w pobliskiej okolicy. Tutejsi mieszkańcy ułożyli sobie z nich dróżki i schodki przy domach. Komentarz do takich poczynań jest zbyteczny a przykładów właściwego zabezpieczenia tych pamiątek w innych miejscowościach nie brakuje.

Na kirkucie znajduje się pomnik pamięci Żydów Kraśnika pomordowanych przez hitlerowców.

BYCHAWA

Osada, która istniała już na pocz. XIV w., otrzymała prawa miejskie w 1537 r. jako miasto prywatne. Pierwsze wiadomości o osadnictwie Żydów pochodzą z 1578 r. Sądząc po usytuowaniu bóżnicy i kirkutu niedaleko od rynku, gmina wyznaniowa powstała być może już pod koniec XVI w. W 1780 r. w mieście było 601 mieszkańców, w tym 198 starozakonnych (33%). Żydzi zamieszkiwali już wówczas prawie wszystkie domy w rynku. Znaczny rozwój gminy nastąpił w XIX w. Na początku tego stulecia wzniesione zostały murowane budynki zespołu synagogałnego. W 1816 r. rzemieślnicy żydowscy dopuszczeni zostali do cechów miejskich. Pod koniec stulecia na 2235 mieszkańców było 1790 Żydów (81%), zaś w przededniu II wojny światowej wśród ponad 3 tys. mieszkańców, ludność żydowska stanowiła ponad połowę. Żydzi bychawscy deportowani zostali na przełomie 1942 i 1943 r. do obozów zagłady.

Na wschód od rynku, przy obecnej ul. Kościuszki (dawnej Bóżniczej), zachowała się część zespołu synagogałnego – budynek bóżnicy i resztki starego kirkutu. Z dużą pewnością można przyjąć, że obszar ten został wyznaczony Żydom przez właściciela miasta tuż po utworzeniu przez nich gminy wyznaniowej. Pierwsza wzmianka o bóżnicy pochodzi dopiero z 1717 r. a w 1787 r. wymieniony jest sąsiadujący z nią dom modlitwy. Budynki te, zapewne drewniane, musiały ulec zniszczeniu, gdyż około 1810 r. wzniesione zostały na ich miejscu budowle murowane. Te z kolei zniszczył pożar w 1876 r., a odbudowa ich trwała do 1897 r. W międzyczasie powstały prywatne domy modlitewne. Podczas II wojny światowej zespół synagogałny został zdewastowany. Dom modlitwy rozebrano po 1945 r., natomiast budynek synagogi, po częściowej przebudowie (zmiana dachu, nowe podziały przedsionka i babińca), użytkowała straż pożarna. Od końca lat 60. XX w. mieściły się tu magazyny Przedsiębiorstwa Gospodarki Komunalnej. Obecnie obiekt jest nieużytkowany.

Synagoga zbudowana jest na planie prostokąta. Skromne elewacje rozczłonkowane są pilastrami. Wnętrza przedsionka i babińca są przebudowane. W sali modlitw zachowała się murowana bima. Ściany modlitewni i bimę zdobi polichromia z przedstawieniami m.in. zwierząt i instrumentów muzycznych oraz inskrypcje hebrajskie. Wnętrze nie jest dostępne do zwiedzania. Sposób użytkowania zabytku spowodował zniszczenie malowideł, tak nielicznie zachowanych w skali całego kraju. Na Lubelszczyźnie, poza Bychawą, tylko w trzech obiektach przetrwały polichromie ścienne wnętrz synagogałnych. Konieczne jest poddanie obiektu pracom remontowym i konserwatorskim i przeznaczenie go np. na cele muzealne.

Za synagogą, na zboczu pochylonym do rzeki Kosarzewki, zachowały się resztki starego kirkutu. Powstał on zapewne w tym samym czasie co pierwsza bóżnica. Przed 1926 r. cmentarz został zamknięty dla celów grzebalnych. Od 1911 r. istniał już nowy kirkut, na południe od miasta, przy obecnej ul. Partyzantów 78. Obydwa cmentarze zostały zdewastowane przez hitlerowców, którzy wykorzystali nagrobki do wybrukowania ulic i placów w mieście. Po wojnie teren starego kirkutu został częściowo zabudowany, a na obszarze nowego założono pole uprawne. Zapewne możliwe jest, tak jak w innych miejscowościach, odnalezienie części macew i umieszczenie ich na starym kirkucie w formie pomnika-lapidarium.

LUBARTÓW

Miasto lokowane w 1543 r. jako prywatne. Pierwsze wzmianki o Żydach znane są od 1567 r. Przed 1592 r. istniała tu zorganizowana gmina wyznaniowa. W pobliżu pół-zach. naroża rynku, przy ul. Lubelskiej, były dwie bóżnice i pierwszy kirkut. W 1600 r. Żydzi zamieszkiwali wszystkie domy w rynku i liczne domy przy ul. Lubelskiej. Od poł. XVIII w. istniał cech skupiający rzemieślników żydowskich wszystkich zawodów; kupcy żydowscy prowadzili hurtowy handel zbożem z Gdańskiem. W 1789 r. na 2942 mieszkańców było 1736 starozakonnych (59%). W 1939 r. wśród 7697 mieszkańców ludność żydowska liczyła 3500 osób (45%). W październiku 1942 r. nastąpiła deportacja do hitlerowskich obozów zagłady w Sobiborze i Bełżcu. Zniszczono wszystkie obiekty gminy i wiele domów żydowskich.

W południowej części miasta, przy ul. Cichej, zachował się częściowo nowy kirkut, założony w 1796 r. W 1988 r. teren cmentarza został uporządkowany a z odnalezionych nagrobków utworzono tu pomnik-lapidarium. Ten skromny zespół macew (30 szt.) stanowi dość oryginalny i interesujący przykład żydowskiej plastyki sepulkralnej. Najstarsza z zachowanych macew pochodzi z 1848 r. Na wielu nagrobkach, zarówno kobiet jak i mężczyzn, widzimy przedstawienie książek – symbol pobożności. Napisy na ksiązkach objaśniają nam ich tytuły np.: Księga Psalmów, Modlitewnik. Na kilku stelach przetrwała w znacznym stopniu polichromia. Rekonstrukcję kolorystyczną jednej z macew przedstawia ilustracja 8. Oto treść tekstu epitafijnego z tego nagrobka: Odszedł 2 dnia adar pierwszego. 689 roku według krótkiej rachuby [1929 r.] „Księga Psalmów”. Tu spoczywa mąż prawy i zacyjny. Szedł drogą dobroci. Na wysokości niech wzniesie się dusza jego, niech odpoczywa w Ogrodzie Eden. Nasz nauczyciel i mistrz, pan Arje, syn pana Szmuela, błogostawionej pamięci. Niech będzie dusza jego zawiązana w woreczku żywych.

KOCK

Pierwsze wzmianki o osadzie pochodzą z pocz. XII w. W 1417 r. miejscowość otrzymała prawa miejskie. Do 1512 r. miasto znajdowało się w posiadaniu biskupów płockich, następnie było własnością królewską, a w 1520 r. przeszło w ręce prywatne. Osadnictwo żydowskie rozpoczęło się dopiero w pierwszych latach XVII w. W połowie tego stulecia istniała już zorganizowana gmina. W 1820 r. na 1706 mieszkańców było 549 Żydów (30%). W 1829 r. osiedlił się w Kocku cadyk Menachem Mendel Morgenstern. Miasto stało się silnym ośrodkiem chasydyzmu. Sława cadyka ściągała do Kocka chasydów nie tylko z Polski. Dziesięć lat później reb Mendel zdecydował się „opuścić ten świat” i przez dwadzieścia lat, aż do śmierci, przebywał w zamkniętej izbie obok sali modlitw w swoim domu. Przez wycięte w drzwiach okienko przysłuchiwał się nabożeństwom, przez drugie podawano mu posiłki. Mimo, że rzadko chciał kogokolwiek widywać, sława jego nie zmaląła. Nawet obecnie chasydzi z wielu krajów odwiedzają jego grób na kockim kirkucie, zostawiając na nim kwitki – swoje listy do Boga. Dynastia Morgensternów istniała w Kocku do 1939 r.

Od 1913 r. w mieście funkcjonowała jesziwa. W przededniu II wojny światowej na 4,5 tys. mieszkańców było ok. 2,5 tys. Żydów (ok. 55%). W 1942 r. hitlerowcy wysiedlili ludność żydowską do Parczewa a następnie do obozu zagłady w Treblince, zburzyli budynki gminy, m.in. synagogę przy ul. Radzyńskiej oraz zdewastowali kirkut.

Na kirkut możemy dojść wychodząc z rynku ulicą H. Sawickiej. Na krańcu miasta, przy kapliczce św. Jana Chrzciciela, skręcamy w prawo w polną drogę, a po ok. 150 m udajemy się ponownie w prawo. Cmentarz jest ogrodzony a klucz do bramy znajduje się u rolnika mieszkającego tuż przy cmentarzu. W środkowej części kirkutu, na miejscu dawnego ohelu cadyka Menachema Mendla, istnieje nowy betonowy grobowiec. Na terenie cmentarza zachowało się kilkanaście specyficznych macew, charakterystycznych dla płu-wsch. obszaru Polski. Są to naturalne granitowe głazy narzutowe z wyrytymi napisami i prostym liniowym ornamentem.

Powracamy do miasta. W pobliżu rynku, na rogu ulic: Wojska Polskiego i Polnej, zachował się malowniczy drewniany dom z wieloboczną wieżyczką (ilustracja 9). To tzw. dom cadyka. W okresie międzywojennym należał zapewne do Josefa Morgensterna, który był rabinem kockim od 1924 r. a od 1929 r. cadykiem tutejszych chasydów. Według relacji mieszkańców Kocka zginął on wraz z towarzyszącymi mu osobami w prowizorycznym schronie, podczas bombardowania miasta przez Niemców, 9 września 1939 r. Wiele starych domów w tej części miasta pamięta czasy kockich chasydów. Miejscowi chasydzi zostali opisani przez żydowskiego pisarza Józefa Opatoszu w książce pt. *W lasach polskich*, która została przetłumaczona na język polski.

Odwiedzmy jeszcze jedno miejsce, niezmiernie ważne jako symbol stosunków polsko-żydowskich. Wychodząc z rynku ulicą Berka Joselewicza a następnie idąc dalej szosą (ok. 1,5 km), dojdziemy do małego kopca zwieńczonego głazem, takim jak macewy na kockim kirkucie (ilustracja 10). Na kamieniu widnieje napis: „Berek Joselewicz ur. 1760 zg. 1809. Tu pochowany”. Poniżej leży drugi głaz, ufundowany przez hr. Edwarda Żółtowskiego – właściciela Kocka, z zatartym już nieco epitafium: „Berek Joselewicz – Józef Berkowel Berkowicz, ur. w Kretyndze na Litwie 1760 r.

Pułkownik Wojsk Polskich, szef szwadronu 5-go Pułku Strzelców Konnych Wielkiego Księstwa Warszawskiego, kawaler krzyżów Legii Honorowej i Virtuti Mulitari. Zginął w bitwie pod Kockiem w 1809 roku. Tu pochowany. Nie szacherką, nie kwaterką, lecz on krwią dorobił sławy. W stoletnią rocznicę zgonu. 1909”.

MIĘDZYRZEC PODLASKI

Miasto lokowane przed 1455 r. jako prywatne, na terenie wsi wzmiankowanej już w 1390 r. Żydzi zamieszkiwali tu co najmniej od 1520 r. W 1644 r. istniał tu dom modlitwy, usytuowany w pobliżu płd-wsch. części rynku. Obok niego po 1718 r. wybudowana została synagoga, łaźnia i jatki. Z czasem powstała tam dzielnica żydowska, nazwana później „Szmulowizna”. W 1712 r. podatek opłaciło w Międzyrzecu 390 mieszkańców, w tym 101 starozakonnych (25,8%). W 1827 r. na 4609 mieszkańców było 3012 osób wyznania mojżeszowego (65,4%). W okresie międzywojennym Żydzi posiadali m.in.: synagogę, kilkanaście domów modlitwy, cmentarz, szpital, gimnazjum, kilka szkół powszechnych. Istniały dwie drukarnie żydowskie wydające kilka gazet, m.in. tygodnik „Podlaszier Leb”. W przededniu II wojny światowej na ponad 18 tys. mieszkańców, ludność żydowska liczyła ok. 10 tys. osób (ponad 55%). W 1940 r. Niemcy utworzyli tu getto, które stanowiło obóz przejściowy dla ponad 20 tys. Żydów wysłanych na śmierć do Treblinki. W maju 1943 r. przy likwidacji getta zniszczona została cała dzielnica żydowska wraz z budynkami zespołu synagogalnego. Po wojnie na tym obszarze powstała nowa dzielnica mieszkaniowa.

W Międzyrzecu zachował się częściowo nowy cmentarz żydowski, założony w 1810 r. (ul. Brzeska). W pobliżu znajdował się stary kirkut, który powstał prawdopodobnie w XVI w. Obydwie nekropolie zdewastowane zostały podczas okupacji. Zaraz po wojnie teren starego kirkutu został zabudowany. Nowy kirkut częściowo uporządkowali i ogrodzili murem Żydzi z Nowego Jorku. W mur wmontowano kilkaset macew i ich fragmentów, które ocalały z obydwu cmentarzy. Najstarszy nagrobek pochodzi z 1708 r. Wśród nagrobków, które stoją na cmentarzu, zwracają uwagę stele żeliwne z lat 1831-1844, jedyne takie zachowane na Lubelszczyźnie. Na nekropolii znajdują się też groby z pierwszych lat powojennych oraz z lat 70. XX w. Męczeńską śmierć pomordowanych w czasie okupacji Żydów upamiętniają dwa pomniki. Budynek przy bramie cmentarza to dawny dom przedpogrzebowy, zaadaptowany po II wojnie na cele mieszkalne.

WOHYŃ

Dawna osada, która otrzymała prawa miejskie ok. 1537 r., do 2 poł. XVIII w. była własnością królewską, następnie miastem prywatnym. Pierwsze informacje o Żydach dotyczą 1566 r. W 1594 r. gmina otrzymała od króla oficjalny przywilej osiedleńczy. W 1827 r. na 1159 mieszkańców było 257 Żydów (22,2%) a w 1921 r. wśród 2579 mieszkańców Wohynia ludność wyznania mojżeszowego liczyła 1025 osób (39,7%).

Przy ul. Parczewskiej, w odległości około pół kilometra od rynku, zachował się częściowo nowy kirkut. Znajduje się na nim ok. 50 macew z granitowych głazów narzutowych, charakterystycznych dla terenów Podlasia.

PARCZEW

Miasto lokowane w 1401 r. jako królewskie, na terenie istniejącej wcześniej osady. Przed 1541 r. zamieszkiwali tu już Żydzi i mieli zorganizowaną gminę. Oficjalne pozwolenie od króla Zygmunta Augusta na osiedlanie się otrzymali w 1564 r. Według lustracji z 1565 r. było w Parczewie 11 domów żydowskich, w tym dom szkolnika (a więc istniał też dom modlitwy). W 1633 r. nowo obrany król Władysław IV odnowił Żydom przywilej na używanie synagogi i cmentarza, musiały więc one powstać wcześniej. Osiedle żydowskie, wraz z bóżnicą i cmentarzem, istniało poza murami miejskimi na północ od rynku. Liczne wojny doprowadziły do zniszczenia miasta tak, że w 1718 r. pozostało w Parczewie zaledwie 20 mieszczan i 4 Żydów. W 1787 r. było już 1701 mieszkańców, w tym 679 starozakonnych (40%). Od przełomu XVIII i XIX w. gmina znacznie rozwinęła się. Żydzi prowadzili intensywną działalność handlową i przemysłową. W 2 poł. XIX w. nasiliły się wpływy chasydyzmu. Przed wybuchem II wojny światowej zamieszkiwało Parczew 10,2 tys. osób, w tym ponad 5 tys. stanowili Żydzi (50%). Hitlerowcy utworzyli tu getto, z którego w październiku 1942 r. deportowali ludność żydowską do obozu zagłady w Treblince. Część Żydów, pozostałych w tzw. wtórnym getcie, okupanci zamordowali w 1943 r.

W Parczewie zachowało się kilka obiektów po gminie żydowskiej. Nieopodal obecnego dworca PKS, przy ul. Szerokiej, stoi budynek dawnej synagogi, wzniesiony w 2 poł. XIX w. Po II wojnie światowej został on przebudowany i od 1959 r. użytkowany przez zakłady odzieżowe „Gracja”. Jest to budowla murowana, na planie prostokąta. Elewacje zachowały swój pierwotny wygląd jedynie w górnej partii. Wnętrze jest całkowicie przekształcone. W pobliżu byłej synagogi, przy zbiegu ulic: Strażackiej i Piwonia, stoi murowany budynek dawnej mykwy, wzniesiony na pocz. XX w. Po 1945 r. został przebudowany i zaadaptowany na kino. Wróćmy teraz ulicą Strażacką do rynku, a po jego przejściu skierujmy się na ulicę Żabią. Przetrwiał tu drewniany budynek bóżnicy. Wzniesiono go ok. 1920 r., na planie prostokąta. Po wojnie został rozbudowany i przeznaczony na przedszkole.

Ulicą Warszawską dojdziemy do ulicy Zjednoczenia, przy której, w drewnianym domu nr 31, mieściła się przed wojną świetlica żydowska.

Dalej, na skraju miasta, przetrwał jedynie pusty plac po kirkucie, na którym istnieje obecnie park miejski.

SŁOWNICZEK OBCYCH TERMINÓW WYSTĘPUJĄCYCH W PRZEWODNIKU

Aron ha-kodesz („święta skrzynia”). Szafa do przechowywania zwojów Tory, wbudowane we wschodnią ścianę synagogi, zwana także arką przymierza. Osłonięta była ozdobną zasłoną (parochet) i lambrekinem (kaporet). Bywała rozbudowana elementami architektonicznymi i zdobiona symbolicznymi wizerunkami.

Bet ha-midrász („dom nauki”). Miejsce studiów i dyskusji religijnych, zaopatrzone w bibliotekę, dostępne dla wszystkich Żydów. Nauczali tu zapraszani przez gminę mędracy.

Bima („miejsce podwyższone”). W synagodze podium z pulpitem do wykładania i odczytywania Tory. Posiadała rozmaite formy w różnych okresach.

Bóznica, zob. synagoga.

Cadyk (hebr. caddik - „sprawiedliwy”). Charyzmatyczny przywódca religijny chasydyzmu. Cadycy posiadali najwyższy autorytet wśród współwyznawców, którzy uważali ich za pośredników między ludźmi a Bogiem i wierzyli w ich moc cudotwórczą. Z czasem rozwinął się kult cadyków. Często funkcje ich były dziedziczone przez potomków, tak, że tworzyły się dynastie rodowe.

Chasydyzm (hebr. chasid - „pobożny”). Potężny ruch mistyczno-religijny i społeczny, rozwijający się głównie wśród mas ludowych. Zapoczątkowany został na Podolu przez Israela ben Eliezer (1700-1760), nazywanego Baal Szem Tow (Pan Dobrego Imienia); wkrótce rozprzestrzenił się na całą Europę Wschodnią i przetrwał tu do II wojny światowej. Po wojnie kulturowany jest w Izraelu i Stanach Zjednoczonych. Chasydyzm przeciwstawiał się tzw. judaizmowi rabinicznemu, reprezentowanemu przez oligarchię kahalną. Głosił radość życia poprzez taniec i śpiew, traktowane jako modlitwę, preferował modlitwę osobistą. Ruch ten wytworzył swoisty rytuał religijny, założył własne domy modlitwy, nigdy jednak nie zerwał z głównymi zasadami judaizmu.

Cheder („pokój, izba”). Szkoła religijna niższego stopnia (od 3 do 13 roku życia) nauczająca czytania modlitewnika, Tory i Talmudu.

Diaspora („rozproszenie”, z jęz. grec.). Termin używany na określenie wszystkich miejsc (poza Palestyną), w których mieszkają Żydzi.

Haskala („oświecenie, wykształcenie”). Nazwa ruchu propagującego wśród Żydów nowoczesną kulturę europejską, rozwój nauki, reformę szkolnictwa, emancypację społeczną. Ruch narodził się ok. poł. XVIII w. w Niemczech i rozprzestrzenił się na całą Europę. Spowodował zbliżenie Żydów do kultury krajów, w których żyli i zapoczątkował procesy asymilacji.

Jesziwa. Nazwa wyższych szkół obejmujących studia nad Talmudem i innymi dziełami rabinicznymi.

Kabała (hebr. kabbala - „tradycja przekazywania”). Mistyczny system religijno-filozoficzny, mający swe początki po upadku Drugiej Świątyni. Główne etapy ezoterycznych idei kabały zawarte są m.in. w Sefer Jecira („Księga stworzenia”), ok. IV w. i Sefer ha-Zohar („Księga blasku”) z końca XIII w. Myśl kabalistyczna osiągnęła swój szczytowy punkt w XVI w. na terenie Galilei.

Kahał (hebr. kehilla - „gmina, kongregacja”). Autonomiczna jednostka organizacji społeczności żydowskiej. Gminą kierowała rada starszych, sprawująca pieczę nad głównymi instytucjami: synagogą, cmentarzem, łaźnią rytualną, ubojem rytualnym; zajmująca się sprawami sądownictwa, szkolnictwa, pomocy społecznej i zbieraniem podatków na rzecz państwa.

Kirkut (od niem. Kirchhof - „cmentarz”). Popularne określenie na cmentarz żydowski, które przyjęło się w Polsce jeszcze w średniowieczu. Inna polska nazwa: okopisko. Żydzi używali takich określeń jak: bet kwarot („dom grobów”), bet olam („dom wieczności”), bet chaim („dom życia”).

Kuczka (hebr. sukka - „szałas”). Określenie przyjęte w jęz. polskim. Szałas budowano na okres święta Sukkot i obchodzono w nich część uroczystości świątecznych (zob. Ks. Kapł. 23, 33-43). Budowane były z gałęzi lub desek, pod gołym niebem, które powinno być widoczne przez dach. Za kuczki mogło też służyć pomieszczenie na poddaszu domu, ze specjalnie skonstruowanym, podnoszonym zadaszeniem. Wnętrze kuczki powinno być ozdobione.

Kwitlech (z jęz. jidysz „kwitek, kartka”). Kartka z papieru z zapisanymi prośbami, zostawiana przez chasydów na grobach cadyków, którzy mają wyjednać wstawiennictwo u Boga.

Lewici. Mężcy potomkowie rodu Lewiego (syna patriarchy Jakuba). Wyznaczeni byli do służb pomocniczych przy ceremoniach kultowych, m.in. oprawy muzycznej różnych uroczystości w czasie istnienia Świątyni, obmywania rąk kapłanom przed błogosławieństwem kapłańskim.

Macewa („pomnik, nagrobek”). U Żydów aszkenazyjskich pionowo ustawiona nagrobna płyta kamienna (również drewniana, z czasem też żeliwna) z inskrypcją a także elementami ornamentalnymi i symbolicznymi.

Menora („lampa, świecznik”). Siedmioramienna lampa oliwna w Świątyni jerozolimskiej (zob. Ks. Wyjścia 37, 11-24). Później podobnych świeczników używano w synagogach. Jeden z najbardziej popularnych symboli żydowskich.

Mezuza („odrzwia”). Zwitek pergaminu umieszczony w pojemniku z drewna lub metalu i przymocowany na prawej futrynie drzwi, wg Ks. Powt. 6, 9. Zawiera wersety Ks. Powt. 6, 5-9; 11, 13-21.

Mykwa (hebr. mikwe). Basen z wodą o przepisowej pojemności, służący do rytualnych kąpiei oczyszczających, przez całkowite zanurzenie ciała.

Ohel („namiot”). Rodzaj grobowca, zwykle w formie drewnianego lub murowanego

małego budynku, stanowiącego osłonę grobu i nagrobka. Stawiane były dla ważnych osobistości.

Przyszkółek. Bóżnica dodatkowa, wznoszona zazwyczaj wtedy, gdy główna synagoga nie mogła już pomieścić wszystkich wiernych.

Rodały. Termin określający zwoje Tory, w sensie przedmiotowym.

Sejm Czterech Ziem, zob. Waad.

Synagoga („zgomadzenie”, termin przyjęty z jęz. grec.). W jęz. hebr. bet kneset („dom zgromadzenia”), polskie odpowiedniki: bóżnica, szkoła żydowska, dom modlitwy. Najważniejsza żydowska instytucja religijna, miejsce zgromadzeń, wspólnych modłów, uroczystości. Synagogi powstawały w diasporze po zniszczeniu Świątyni jerozolimskiej. Podstawowym warunkiem odprawiania wspólnych modłów jest zgromadzenie złożone z 10 Żydów płci męskiej powyżej 13 roku życia (tzw. minjan). Niezależnie od bóżnicy gminnej domy modlitwy mogły funkcjonować w mieszkaniach prywatnych.

Szabat. Dzień wypoczynku, będący upamiętnieniem dzieła stworzenia i odpoczynku stwórcy w siódmym dniu. Trwa od zachodu słońca w piątek do zachodu słońca w sobotę. W specjalnych przepisach religijnych określone są rygory święcenia szabatu, m.in. zakaz wszelkiej pracy, podróżowania. Przed rozpoczęciem szabatu gospodyni zapala dwie świece, odmawiając specjalne błogosławieństwo. Mężczyźni udają się do synagogi na nabożeństwo a po ich powrocie następuje uroczysty posiłek, przed którym ojciec odmawia modlitwę zwaną kiddusz („poświęcenie”) nad kielichem wina i dwoma bochenkami chleba pszennego. Mężczyźni spędzają ten dzień na modlitwach i studiowaniu Tory. Zakończenie szabatu czci się uroczystą modlitwą zwaną hawdala („oddzielenie”) nad kielichem wina i światłem świecy oraz wachaniem wonności umieszczonych w ozdobnym pojemniku, co stanowi symboliczne oddzielenie dnia świątecznego od powszedniego.

Talmud („nauka, studiowanie”). Zbiór nauk prawnych judaizmu, będących komentarzami do Tory, przekazywanych ustnie przez setki lat a następnie zredagowanych w języku aramejskim przez uczonych w dwu odrębnych ośrodkach – w Palestynie (tzw. Talmud Jerozolimski, ukończony u schyłku IV w. ne.) i w Babilonii (tzw. Talmud Babiloński, ukończony na początku VI w. ne.). Talmud składa się z kodeksu prawnego, zwanego Miszna oraz uzupełniających go komentarzy zwanych Gemara. Dzieło to, w ciągu około trzech stuleci od jego zakończenia, rozpowszechnione zostało we wszystkich niemal gminach żydowskich świata. Przez następne stulecia stanowiło niepodważalny autorytet ortodoksyjnego judaizmu, będąc ciągle przedmiotem dalszych studiów.

Tora („pouczenie, doktryna”). Pierwsze pięć ksiąg Starego Testamentu. Termin odnosi się też do zwoju Pięcioksiągu, ręcznie pisanego na pergaminie, używanego do publicznego odczytywania w synagodze.

Waad Arba Aracot („Sejm Czterech Ziem”). Centralna reprezentacja tzw. ziemstw żydowskich oraz dużych gmin Rzeczypospolitej. Sejm zajmował się głównie

rozdziałem i ściąganiem świadczeń podatkowych od gmin na rzecz państwa. Przy sejmie istniał także trybunał sądowy. Obrady odbywały się zazwyczaj w Lublinie, podczas słynnych jarmarków, czasem także w Jarosławiu. Okres funkcjonowania sejmu obejmował lata 1581-1764.

WYBÓR OGÓLNODOSTĘPNEJ LITERATURY

Bałaban M., Historia i literatura żydowska ze szczególnym uwzględnieniem historii Żydów w Polsce, t. I-III, Ossolineum 1925 (reprint: Warszawa 1988).

Buber M., Opowieści chasydów, Poznań 1986.

Datner S., Kamieńska A., Z mądrości Talmudu, Warszawa 1988.

Fuks M., Muzyka ocalona, Warszawa 1989.

Fuks M., Hoffman Z., Horn M., Tomaszewski J., Żydzi polscy. Dzieje i kultura, Warszawa 1982.

Hertz A., Żydzi w kulturze polskiej, Warszawa 1988.

Kania I., Opowieści Zoharu, Kraków 1988.

Krajewska M., Czas kamieni, Warszawa 1982.

Langer J., 9 bram do tajemnic chasydów, Warszawa 1988.

Piechotkowie M. i K., Bóżnice drewniane, Warszawa 1957.

Tyloch W., Judaizm, Warszawa 1987.

Unterman A., Żydzi. Wiara i Życie, Łódź 1989.